

KÉTFRONTOS HARC: BIZÁNC ÉS A BESENYŐ ÉS SZELDZSUK TÁMADÁSOK A XI. SZÁZAD KÖZEPÉN

Fighting on two fronts: Byzantium and the Pecheneg and Seljuk attacks
in the mid-11th century

There is a sizeable literature on the decline of the Byzantine Empire which started in the mid-11th century, but there is hardly anything available in Hungarian on the military history references of the topic. The paper explores the causes of the decline of Byzantium and of the nomadic migration, and analyses the fightings of the mid-11th century. At the time of Basileios II's death in 1025 the power of the empire was still at its peak, it looked as if nothing could shake its position. By Constantine IX's death in 1054 the empire had seriously weakened – the fall is generally associated with Manzikert (1071), but in fact the unsuccessful battles in the Balkans against the Pechenegs (1048–1053) was already an ill omen. The great empire, previously thought to have been unshakable, was not able to defeat the nomadic peoples settling in its territory. This fact brought about a loss of prestige as well as a serious financial loss, for both the western and eastern armies of the empire made great sacrifices in the fighting. It was at the same time that the Seljuks appeared at the eastern borders, whose incursions caused serious damages in the region, too. Later on the Seljuks lead raids further to the west and their settling in Anatolia later was possible partly because of the fact that the Byzantine borders were left open earlier. By exploring the fightings in the Balkans and at the eastern borders we can gain an insight into the military organisation of the empire and into the tactics of nomadic peoples, and we can understand why the emperor's army was not able to gain victory over the attackers.

Keywords: Byzantium, Seljuk, Pecheneg, migration in the 11th century, Constantine IX, Beg Tughril, Kegen, Tirek, the Balkans, East Anatolia

A bizánci történelem egyik legváratlanabb fordulata a XI. században következett be, II. Basileios (976–1025) halála után. Uralkodását a birodalom fénykorának tekintik, mégis alig telt el fél évszázad, és az egykor hatalmas állam romokban hevert. Keleti területeit, melyeket három századon át hiába támadtak az arabok, viharos tempóban lerohanták a szeldzsuk-törökök, és a Balkánon is teljes volt a felfordulás. Ennek az összeomlásnak belső okai is voltak, de lényegében véve mégis a külső, geopolitikai viszonyok gyökeres átalakulásából következett. Még a X. század végén olyan változások történtek az eurázsiai sztyeppén, melyek következményei máig hatóan átalakították a Közel-Kelet és Kelet-Közép-Európa történelmét. Az első, a kazár birodalom összeomlása a ruszok és úzok támadásai nyomán 965-ben, ezzel a kelet-európai sztyeppét kelet felé elzáró nomád állam megszűnt. Másodsor, a X. század végén a sztyeppe keleti végén megerősödött a kitajok népe, és ez hamarosan újabb népvándorlást indított el.¹ Végül, a X–XI. század fordulójára

¹ Érdekes, hogy ez egy haditechnikai újítással is összefüggött: eddig a merevkarú íj volt a nomádok fő fegyvere, ekkor azonban kelet felől elterjed a tömörcsontvéges íj. A fegyver strapabíróbb volt elődjénél és hosszabb időre is felajzott állapotban tarthaták, ez alighanem a kitaj taktika sikerét is előmozdította, lásd *U. Kőhalmi Katalin*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. 126–131. o.

az iszlám keleti végeit kézben tartó Számánida emírség is széthullott a mai Kelet-Irában, ami lehetővé tette azt, hogy a nomád oguzok benyomuljanak a Folyóntúlra és a perzsa területekre.² Ezek az események együttesen jelentősen befolyásolták a Közel-Kelet és Kelet-Európa történelmét.

A füves puszták népeinek mozgását könnyű lenne kelet-nyugati irányúra egyszerűsíteni, azonban ez ennél bonyolultabb. Az a nép, amely keletről elindult, nem feltétlenül kötött ki Kelet-Európában vagy a Kárpát-medencében (bár általában nyugat felé haladva érhetnek bővebb legelőkre, a csapadék és a folyóvizek mennyisége is ebben az irányban növekszik). Dél felé is többen elindultak Közép-Ázsiából, mint korábban a tohárok vagy a párthusok, de a téma szempontjából az oguz-törökök XI. századi vándorlása is ide tartozik. Két viszonylag ismert forrás is említi ennek kezdeteit, az egyik a XII. századi muszlim szerző, Marvazi: „A törökökhöz tartoznak a kunok (*qʔn*). Ők Kitaj országából jöttek, mert féltek a kitaj kántól... A kunokat a náluk számosabb és erősebb kaj (*qay*) nevű nép követte, és kiűzte őket legelőikről. Erre ők a sarik (*šari*) területére mentek, és a sarik a türkmének földjére vándoroltak, akik pedig az úzok (*γuzz*) területének keleti részét foglalták el. Az úz törökök a besenyők földjére vonultak az Örmény tenger partjaihoz.”³ Az örmény történetíró, Edessai Máté is röviden összefoglalta az eseménysort: „A kígyók népe a sárgák területére vonult, szétzúzta és elkergette őket, mire a sárgák az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrzöngő dühvel a rómaiakra törtek.”⁴ A mai kutatások szerint a népmozgások hátterében az ezredforduló körüli éghajlatváltozás állt, amely a nomád puszták környezeti feltételeit negatívan befolyásolta. Az itteni időjárás hidegebb és szárazabb lett, ami a nomád állattenyésztés feltételeire negatívan hatott. Ez vezetett oda,

² A Folyóntúl az Amu-darja és a Szir-darja közötti terület, az ókori Transoxania. A IX. század második felében egy muszlim forrás még úgy emlékezett meg a keleti határokról, hogy „a leghatalmasabb végek közé a török végek tartoznak... A törökök legnagyobb része a khoraszáni végek mellett tanyázik...” *Kmoskó* I/1. 168. o. A X. században is hasonlóan jellemezték: „... a Folyóntúl összes határai harcszínteret képeznek... Az is köztudomású, hogy az iszlámban nincs veszedelmesebb harcszíntér a törököknél, márpedig ők képezik az iszlám végvárát a törökökkel szemben, visszatartva őket az iszlám szállásaitól. Az egész Folyóntúl végvár...” Ibn Hauqal a század második felében már az iszlám terjedéséről is beszámolt a szomszédos törökök között: „Sutkand-ban van egy szószerk; a város a törökök gyülekezőhelye, akik közül néhány törzs áttért az iszlámra, a ʔuzzʔya és a harluhʔya egyes nemzetségei is az iszlámra tértek át... Bʔrʔb, Kanʔida és as-Šʔš között termékeny szántóföldek terülnek el, ezek között mintegy ezer török család él, akik annakelőtte az iszlámra tértek át, és most ott laknak sátraikban a maguk módja szerint...” Az Aral-tó közelében „al-Qarya al-Hadʔta-ban muszlimok is laknak ugyan, e helység azonban a ʔuzzʔya birodalmának székvárosa és télvíz idején a ʔuzzʔya királya benne tartózkodik. Közéleben fekszik ʔand és Huwʔra, mindkettőben muszlimok laknak ʔuzzʔya hatalom alatt.” *Kmoskó* I/2. 33–54. o. (36. o.), 87–88. o. (Az utolsó előtti helység az oguz jabgu székhelye, Yangikent közelében volt, talán az ő szolgálatában állt a dinasztiaalapító Szeldzsuk vezér is.) Ez már annak jele volt, hogy a szomszédos török népek között is kezdett meggyökeresedni az iszlám, így az átjárás könnyebbé vált a határvidéken.

³ *Marvazi* 29–30. o. Magyar fordítása *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989. 34. o.

⁴ Uo. Az idézetek magyar fordítását lásd még *Györffy* 209. o., 93. j., 205. o., 66. j.; *Edessai Máté* 79–80. o. Azonban az angol fordítás szerint a „magyarok” üzték el az úzokat és a besenyőket, rejtély, hogy miért keverte össze a kunokat (sárgákat vagy fakókat, örményül khartes) a magyarokkal. Habár én is a tradicionális véleményt követem, legutóbb *Kovács Szilvia* megkérdőjelezte azt, hogy a kitajok elindította népmozgás és a Bizáncot ért támadások között lenne összefüggés, lásd Ekinči ibn Kočkar, a qʔnok és a polovecek. In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *dr. Almási Tibor, Révész Éva, dr. Szabados György*. Szeged, 2010. 235–245. o.

hogy a Balkánra beözönlöttek a besenyők, majd az úzok, az oguz törzsek pedig Irántól Anatóliáig vonultak új szállásterületet keresve.⁵ Ennek a népmozgásnak a XI. század közepén Bizáncra gyakorolt hatása a témája ennek az írásnak.

Az „átkos emlékü” IX. Konstantin – Bizánc helyzete a XI. század közepén

A nyugat felé húzódo oguz csoportok már az 1030-as években megjelentek Nyugat-Írán és Azerbajdzsán földjén (valószínűleg ez a terület alkalmasabb is volt életmódjuk folytatására, akárcsak később Anatólia és az örmény felföld).⁶ Az itteni muszlim emírek nyilván jó hasznukat vették a szomszédos örmény vagy muszlim riválisaik elleni portyáik során, majd később a bizánci támadások visszaverésében. Bizánc számára a helyzet anynyiban új volt, hogy ebből az irányból már régóta nem fenyegette nagyarányú támadás a birodalmat. A terület stratégiai fontosságával azonban tisztában voltak Konstantinápolyban, mint Bíborbanszületett Konstantin feljegyezte: „Ha ez a három város, Hlat (Chliat), Arcses (Arzes), és Berkri (Perkri) a császár birtokában van, perzsa sereg nem tud Romania ellen jönni, mert ezek Romania és Arménia közt vannak, és gátul és seregek állomásheyléül szolgálnak.”⁷ Azonban úgy tűnik, hogy az örmény határvidék települései nem voltak olyan arányban megerősítve, ami elvette volna a portyázók kedvét. Normális körülmények között az örmény felföld erősségei védték volna a birodalmat a szokásos muszlim portyáktól. A nyugat felé vonuló oguz népvándorlás azonban nem a szokásos idényjellegű nyári portyákkal volt egyenlő.

Tovább nehezítette a helyzetet az, hogy a birodalom élén ebben az időben a férj- vagy örökbefogadott császárok sora állt, VIII. Konstantin halála után jobbára lánya, Zoé házastársai ültek a trónon (1028–1055). Alkalmatlanabb uralkodókat pedig aligha lehetett volna találni a helyükbe. Amikor a törökök megjelentek a keleti határokon, épp IX. Konstantin

⁵ *Ellenblum* 2012. 64–76. o. A „középkori meleg periódus” belső-ázsiai hatása inkább negatívan befolyásolta a megélhetési viszonyokat, az észak-atlanti térségtől eltérően, ahol a vikingek ekkoriban hajóztak el Amerikáig. A török népmozgás tárgyalását lásd még *Hatházi Gábor*: Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. Kiskunhalas, 2005. 13–16. o., az oguzok történetéhez pedig *Pálóczi Horváth András*: Oguz Kagán unokái. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. *Szombathy Viktor és László Gyula*. Pécs, 1988. 130–141. o.

⁶ A türkmének első csoportjai azután jelentek meg Nyugat-Íránban, majd Azerbajdzsánban, hogy vezértüket, Szeldzsuk egyik fiát, Arslánt elfogta Gaznavida Mahmúd (1029), lásd *Ibn al-Ath?r* 13. o.; *Husayni* 11. o.; *Nishapuri* 31–33. o. Az ő egyik fia Qutlumush, a későbbi Rum-szeldzsuk dinasztia őse, aki már korán az azerbajdzsáni és kaukázusi vidéket kapta országgrésznének (*Husayni* 19 o.; *Peacock* 2005. 217–219. o. Armenia és Azerbajdzsán hegyvidékére küldték). De valószínű, hogy a bizánci végeket korábban is ismerhették a törökök, még a horászáni harcok idején. *Peacock* 2010. 83. o. Bejhaqí szerint 1039-ben Togríl bég azt javasolta, hogy inkább hagyják el a tartományt és húzódjanak nyugat felé a „Rúm kapujáig” (ez még az anatóliai betelepülés előtt íródott). Egyébként az is érdekes, hogy az északnyugat-iráni muszlim emírek helyzetükből adódóan részt vehettek a török és a római végeken lefolytatott portyákban is, így a szolgálatukban álló törökök már ismerhették a bizánciak örmény határvidékét, l. *Q?busn?me* 88. o., melynek szerzője, Kaik?us Ibn Iskandar (Mahmúd veje) maga is részt vett a szent háborúban Hindusz tánban és Bizáncban (ez a vidék tehát több irányban is vívhatta a dzsihádot, a próféta szava szerint : „Harcoljatok azok ellen a hitetlenek ellen, akik a szomszédságotokban vannak.” Korán 9. 123.).

⁷ *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szövegeket fordította *Moravcsik Gyula*. *Olajos Terézia* vezető tanulmányával. Budapest, 2003. 205. o. Egyébként a *Safarn?ma* 5. o. is megemlékezik arról, hogy ez a vidék választja el a keresztény örmény és a muszlim lakosságú vidékeket: Vastanban (Gevaş, Van-tótól délre) disznóhúst és bárányhúst egyszerre árultak a bazárban, Akhlit (Ahlal) pedig a határváros a muszlimok és az örmények között, ahol arab, perzsa és örmény nyelven beszélnek.

volt soron (1042–1055), aki egy békés időszakban talán jól elkormányozta volna az államot, de a készülődő vihar felismeréséhez és megakadályozásához minden képesség hiányzott belőle. Bizalmasa, Michael Psellos sem tagadta hibáit: haszontalan alakokra költötte a kincstár pénzét, a szenátusba minden korábbi előmeneteli rendet felforgatva alacsony származásúakat is csapatostul vett be, császárként a nyugalmat és pihenést kereste, kerülte az uralkodással járó nehézségeket, semmi kedve sem volt a hadakozáshoz; uralma idején kezdődött a birodalom gyöngülése, mely súlyos válságba torkolt. ⁸ Skylitzes a következőképpen jellemezte: „...önhittsége és pazarlása miatt kezdett elsorvadni a római birodalom, mely onnantól kezdve mindent körülvevő gyengeségbe csúszott. Oktalanul a bőkezűséget kereste és végül teljesen tékozlóként végezte.”⁹ A pazarlás ugyan nem volt ritka egy császár esetében, de ebben az időszakban a hadsereg „visszafejlesztését” is kormányzati szinten művelték. 1047-ben a Tornikios-lázadásban az elégedetlen európai katonatisztek vitték a vezetőszerepet, majd keleten épp a török támadások kezdetén az iberiai tartományok katonaságát eresztették szélnek, hogy inkább adót fizessenek hadi szolgálat helyett.¹⁰ A társadalom paraszti rétegét a gyakori rossz időjárás mellett az is sújtotta, hogy még III. Romanos eltörölte a nagybirtokosokat érintő allelengyont,¹¹ így ezután könnyebbé vált a régi faluközösségek földjeinek megszerzése számukra. A parasztság egyre nagyobb része veszítette el szabad státusát, és lett a nagybirtokokon függő helyzetű paroikosszá. Ennek súlyos következménye lett az, hogy a földadóból származó bevételek, az állami jövedelem fontos forrásai, egyre fogyni kezdtek, holott a század közepén majd épp hogy nőni kezdtek a kiadások.¹² Rövidesen megindult az aranypénz elértéktelenedése is – aligha függetlenül az újabb háborús időszakról –, ami megint csak nagy nehézségek forrása lett.

Bár a történetírásban ezt az időszakot a katonai nemesség és a hivatalnoki kaszt közötti viszályal írják le, azért a XI. század közepén még elég erős haderő és hozzáértő hadvezérek álltak rendelkezésre. IX. Konstantin ugyan aligha okozott olyan károkat, amivel

⁸ *Cronographia* 170–171., 172–173., 179–180., 190. o.

⁹ *Skylitzes* 444. o. Az általában őt követő XII. századi Zonaras pedig még azt is hozzát teszi, hogy elköltötte a kincstár pénzét, ezért állandóan pénzsűkében volt, amit tiltott módszerekkel is próbált orvosolni; a határvidék átjáróit őrző területekre, melyek eddig nem fizettek adót, szintén adót vetett ki, az őrséget szélnek eresztette és ezzel megkönnyítette a barbárok számára a rómaiak földjére indított támadásokat – aki képes tárgyilagosan gondolkodni, láthatja, hogy ő a felelős azért, hogy a keleti területeket meghódították a barbárok. Lásd Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118. Nach der Chronik des Johannes Zonaras. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Erich Trapp*. Graz–Wien–Köln, 1984. 109. o.

¹⁰ Uo. állítólag 50 000 emberről volt szó. *Kekaumenos* 46–47. o. is külön megemlékezett erről az esetről, mint amely az igazságtalanságok veszélyét mutatja, akár a kincstár, akár az adószedők részéről, főleg, ha a végeken történik. Monomachos császár Iberiába és Mesopotamiába küldte Serbliast, hogy adókitvétést végezzen ezen a területen, amire korábban nem volt példa, és a helyiek ellenkezése dacára el is végezte. Ezután az ottaniak családostul pártoltak át a perzsákhoz, akik aztán rengeteg bajt és szerencsétlenséget zúdítottak a birodalomra. *Attaleiates* 79. o. is az iberiai hadsereg szétzillesztéséről ír. Mint az előző jegyzetnél is láthattuk, az iberiai csapatok leépítése a bizánci krónikások egyértelmű rosszallását váltotta ki. IX. Konstantin fiskális gondjairól I. *Kaplanis* 782–784. o.

¹¹ *Skylitzes* 354. o. Ezt az adófajta még II. Basileios vetette ki a XI. század elején a világi és egyházi nagybirtokosokra, a földjeiket elhagyó parasztok helyett kellett megfizetniük azok adóját.

¹² A hosszú idő után első katonacsászár I. Izsák (1057–1059) is kénytelen volt felismerni azt, hogy az állandó háborúskodás és a hadsereg fenntartása túl költséges, ezért a szomszédos vazallusok csapataira kell támaszkodni. *Chronographia* 233. o. Lásd még *Kaplanis* 782–783. o. a kormányzati pénzigény növekedése az adók növelésével járt, de ezzel is óvatosan kellett bánni a bolgár felkelés miatt (1040–1041). Tehát nem annyira a pazarló kormányzat vitte el a pénzt, mint inkább a jövedelmek csökkenéséből és a kiadások növekedéséből származott a hiány.

ténylegesen romba döntötte volna birodalma védelmét – a fenti negatív jellemzések mind utólag születtek, mikor már érzékelhető volt, hogy ekkor változott meg a birodalom helyzete –, a főtisztek kinevezése és leváltása során súlyos hibákat vétett (Georgios Maniakes és Leon Tornikios eltávolítása is lázadásba torkolt). A szomszédos államokkal komoly diplomáciai kapcsolatok kiépítésével igyekezett békés viszonyt fenntartani. Ebben viszont meglehetősen ügyes volt, bármennyire elmarasztalják a források, mivel Bírborbanszületett Konstantin (945–959) óta nem volt még egy császár, aki ennyire kiterjedt diplomáciai tevékenységet folytatott. A legfelső szinten a legkomolyabb problémát az okozta, hogy az uralkodók tekintélye jócskán elmaradt a Makedón-ház császáraiéétól. A régi, legitím dinasztia helyére még sokáig nem lépett olyan család, amely hasonló „össztársadalmi” támogatást élvezett volna.¹³ Az mindenestre biztos, hogy a birodalom hamarosan olyan megpróbáltatások elé nézett, amelyek II. Basileios és katonacsászár elődei képességeit is komolyan próbára tették volna.

Bizánc problémái lényegében a korábbi századok súlyos válságaiból származtak: Anatólia jelentős területei ritkán lakottak voltak, amelyek azelőtt ütközőzónát képeztek a muszlim támadásokkal szemben. A birodalom demográfiai gyengesége olyasmis volt, amit nem lehetett könnyen helyrehozni, bár a X. századi nyugalmas időszakban megkezdődött a népesség regenerálódása. Még újabb évszázadokra lett volna szükség ahhoz, hogy a Bizánc lakossága a hosszú háborús időszak után „rendbe jöjjön”. Azonban a XI. századi klímaváltozás Kis-Ázsia népességére és mezőgazdaságára is káros hatást gyakorolt, ez volt a hanyatlás ökológiai háttere. A birodalom demográfiai helyzetének törekvése miatt a X. századi szerzemények integrálása nem történhetett saját népességéből, ezért a helyi lakosság együttműködésére volt szükség (a keleten visszahódított területeket lényegében örmény és szír lakossággal népesítették be). Amíg a muszlim oldalon nem emelkedett fel egy újabb nagyhatalom, addig a keleti végeket viszonylag kis erőfeszítéssel rendben lehetett tartani. A XI. század közepéig a tartós béke illúziója határozta meg Bizánc stratégiai helyzetét, de akkor a nomád népvándorlás végleg felborította a határvidéki viszonyokat.¹⁴

Itt még arra is érdemes kitérni, hogy a nomádokat sújtó éghajlatváltozás Bizáncot is milyen károsan érintette. Már VIII. Konstantin (1025–1028) idején folyamatos volt a szárazság, III. Romanos (1028–1034) alatt viszont nagyarányú esőzés tette tönkre a termést és okozott éhínséget, majd az Anatóliai-felföldön éhezés és járványok miatt tömegek kerestek

¹³ *Aristakes* a3.htm Lap 4/5 és a4.htm Lap 2/5 is azon elmélkedett, hogy a bizánci állam ebben az időben egy vasból és cserépből álló óriáshoz hasonlított, ahol a cserép a nem a fiúágon trónra jutott uralkodókra vonatkozik.

¹⁴ Az eurázsiai pusztákat érintő száraz periódus már a magyar honfoglalásnak is egyik oka volt. Lásd *Veres Péter*: *Mérföldkövek a magyar őstörténetben*. Budapest, 2009. 127–135., 137. o. „A magyaroknak éppen azért sikerült nagymértékben és viszonylag gyorsan asszimilálni a Kárpát-medence különböző etnikumait, és elfoglalni és hatalmuk alá hajtani szinte az egész földrajzi térséget, mert ... lovasnomád életmódot folytató nagyállattartók voltak. A pásztorkodó nagyállattartók ugyanis gyorsan meg tudják szervezni a leigázott és hódoltatott népek adószolgáltatását, amelyre nekik életbevágóan szükségük is volt, hiszen a lovasnomádok állandóan hiányt szenvedtek a mezőgazdasági termékekben.” és uo. 37. jegyzet: „Tipológiailag hasonló folyamat zajlott le a mai Törökország anatóliai részén ... a szeldzsuk, majd az oszmán hódítás idején.” Még egy magyar párhuzam: *Zimonyi* 19. o. „Azok a nomádok, amelyek... a földműves civilizációk területére vonultak, általában életmódváltásra kényszerültek, és letelepedve asszimilálták őket ... Az Iránt megszálló nomádok... birodalmakat alapítottak, de rövid időn belül őket is asszimilálta a perzsa népesség és kultúra. A törököknek csak Kis-Ázsiában sikerült etnikailag is megmaradni ... A steppe nyugati felén élő népek közül még a magyarságnak sikerült etnikailag túlélni az életmódváltást.”

új otthon maguknak. IV. Mihály (1034–1041) uralma kezdetén pedig három évig sáskajárás sújtotta Kis-Ázsiát, és Konstantinápolyban is csaknem éhség tört ki félévi szárazság miatt.¹⁵ Az időjárási körülmények nyilván a mezőgazdasági termelést sújtották, amikor pedig ez biztosította az állam és a társadalom anyagi alapját, vagyis külső támadások nélkül is válsághelyzetet teremtettek volna. A gazdasági nehézségek és a pazarlás pedig azzal járt, hogy az aranypénz fokozatosan veszíteni kezdett értékéből. Valószínű, hogy IX. Konstantin sokat szidott pazarlása is csak ennek tükrében vált igazán súlyossá, és a császár uralkodása vége felé már mindenféle módon az adók behajtását erőltette. Vagyis az 1040-es évekre már szinte alig volt olyan része az államszervezetnek, ahol minden rendben ment volna.

A birodalom védelmi rendszerére is érdemes kitérni még azelőtt, hogy a harcokra rátérnénk. A bizánciak védelmi rendszere hagyományosan az erősített települések hálójára és a birodalmi seregre támaszkodott. A kalifátus IX. századi lehanyatlása miatt egyfajta egyensúlyi helyzet állt be a keleti határokon: a szomszédos kisebb államok általában valamiféle szövetségi viszonyban álltak Konstantinápolyval, és így ütközőzónát alkottak (Grúziától kezdve a Marvánidákig Diyar Bakr-ban vagy az aleppói Mirdászidákig).¹⁶ Azonban

¹⁵ Skylitzes 356., 364., 372., 377–378., 386. o. Ellenblum 123–125. o. a birodalom hanyatlásának kezdetéről. Felix 119–120. o. írja, hogy 1054-ben a Fátimida kormányzat a császártól kért gabonát az éhség miatt, ebből is látható, hogy a Mediterráneum ősi gabonatermelője milyen súlyos helyzetben volt, ami jelzi azt is, hogy nem egyszerű lokális válságról volt szó ebben az időszakban.

¹⁶ A térség beduin dinasztiáihoz lásd Heidemann 204–205. o. Jellemző Barhebraeus 229. o. leírása a Marvánidák határvidékén felbukkanó hamis Mahdi fellépésével kapcsolatban, aki 1047-ben kétszer is betört bizánci területre. IX. Konstantin levélben figyelmeztette Naszr ad-Daula emírt, hogy „ha ez a tolvaj a te alattvalód, akkor fékezd meg, ha nem, értesíts, és majd mi magunk cselekszünk.” Az emír erre el is fogatta a bajkeverőt.

ebben az új rendszerben komoly probléma volt az, hogy ezt a katonai-diplomáciai védelmi szervezetet II. Basileios nem túl tehetséges utódai már nehezebben tudták irányítani, továbbá a stratégiai helyzet megváltozása esetén a határterületek parancsnokai nagyon nehéz helyzetbe kerülnek, hiszen csak magukra számíthatnak, amíg a császár erősítést nem küld nekik. Erőskezü uralkodók esetében, akik időben észlelik a veszélyt, és katonai tehetséggel is bírnak, az ellencsapás aligha marad el, de a XI. század közepén ilyenek nem voltak. Viszont, ha a támadók a határvidék védelmén áttörnek, a védtelen belső területeken szabadon dúlhatnak majd, ami súlyos károkat okozhat a lakosságnak és presztízsveszteséget a kormánzatnak. IX. Konstantin idején pedig úgy tűnt, hogy nincs komoly külső fenyegetés, a további expanzió felesleges és egyébként is túl költséges. Így a császár uralkodásának elején a belső reformok és a haderő csökkentése volt napirenden – későbbi negatív megítélése ebből fakad, hiszen Bizánc helyzete ekkor kezdett hirtelen rossz irányba változni.¹⁷

A külső támadások, melyeket a türkmének és a Balkánon a besenyők indítottak, kezdetben nem tűnhettek veszélyesnek, de igen gyorsan megváltozott a helyzet, ahogy a népvándorlás teljes súlya a határookra nehezedett, ráadásul a mozgékony nomádok ellen megtorló hadjáratokat se lehetett indítani. Keleten aztán a szeldzsuk birodalom létrejötte alapján forgatta fel a helyzetet. Eddig a szomszédos kisebb muszlim vagy örmény országok csak helyi szinten jelentettek fenyegetést, de a szeldzsukok megjelenése már nagyságrendileg súlyosabb veszélyt jelentett. Az örmény határvidék voltaképp Herakleios (610–641) óta nem volt főhadszíntér, de a XI. század közepén egyszerre a legveszélyesebb támadások érték innen Bizáncot. A törökök az első portyák után hamar megértették, hogy a bizánci területek lényegében védtelenek.

A korai török támadások az örmény területeken általában még II. Basileios idején kialakított tartományok közül a következőket érintették: legkeletebbre Vaspurakan (1022) feküdt, mögötte a Fekete-tengerig Chaldia, a grúz határoknál Iberia (1000), majd 1045-től Ani, délebbre az Eufrátesz mellékén pedig Mesopotamia.¹⁸ Ezek a tartományok külön parancsnokok alá tartoztak, akik szükség esetén együttműködve léptek fel a külső támadásokkal szemben, vagy indítottak támadásokat a szomszédos célpontok ellen. A XI. század közepén azonban két komoly probléma nehezítette a tartományok megvédését. Az egyik az volt, hogy a hadszervezet ekkor már nem az olcsóbb, tartományokból kiállított katonaságra támaszkodott (a régi thema-szervezet milíciájára), hanem állandó zsoldos katonaságra, mely ekkor már jórészt nem is hazai, hanem külföldi származású volt. A tartományi felkelő csapatok eltűnése egy régi folyamat eredménye, amely épp erre az időszakra vált teljessé. Mivel korábban (a VII–IX. században) Bizánc kizárólagosan védekező stratégiát követett, ezek a nem annyira csatákat vívó, mint inkább az ellenséget zaklató csapatok megfeleltek a helyzet kívánalmainak (ha külföldre indítottak hadjáratot, abban a themák nem túl magas harcértékű csapatai mellett inkább állandó jellegű, zsoldos katonaság vett részt). A X. században azonban megváltozott a stratégiai helyzet, keleten széthullott az arab kalifátus, és a bolgárok is egyre kevésbé jelentettek veszélyt a Balkánon. A bizán-

¹⁷ *Attaleiates* 35–37. o. a császár reformjairól.

¹⁸ Az időszak tárgyalásához lásd *Haldon* 85–93. o. Gyakran felróják még Bizáncnak azt, hogy az örmény területek bekebelezésével szinte megnyitotta az utat a törökök előtt. Az itteni erőforrások felhasználása lehet, hogy hibás módon történt, de az örmény királyság széttagolódása már régóta zajló folyamat volt (Bagratidák már korábban is létrehoztak önálló királyságokat, mint Kars 962-ben, majd Lori 982-ben), ez pedig azt vetítette elő, hogy a megosztott terület bárholonnan jövő terjeszkedés célpontja lehet.

ci haderő egyre inkább hivatásos zsoldosokból állt, a hagyományos felkelő katonaság a háttérbe szorult, a személyes katonáskodás helyett annak pénzbeli megváltása lett általános (ráadásul a zsoldosok is egyre nagyobb arányban külföldiek voltak). A katonaság létszáma csökkent (de a zsoldosok alkalmazása miatt viszonylag költségesebb lett), és a társadalom lényegében demilitarizálódott, gyakran még a tartományokban is varég vagy frank zsoldosok teljesítettek szolgálatot, illetve a szomszédos államokból kértek segédcsoportokat hadjáratok esetén.¹⁹ 1047-ben a Tornikios-lázadás viszont már intő jel volt: a keleti csapatok örmény földön voltak lekötve, így a főváros ellen vonuló trónkövetelő ellen, akit a balkáni haderő támogatott, úgy kellett összekaparni a palotaőrseget, zsoldosokat és elítélteket.²⁰ Eddig a hadsereg, mint egy háló védte a birodalmat, de a XI. századra a határookra telepített egységei inkább falat képeztek a támadásokkal szemben. Mivel a nagyobb ellenséges támadás veszélye elhanyagolható volt, és inkább a császárok vezettek hadjáratokat a határokon túlra, ez egyelőre nem jelentett gondot. Azonban rövidesen világossá vált, hogy ez a zsoldos haderő nem alkalmas arra, hogy a betörő török nomádokat zaklassa (mint korábban a themák katonái tették az arab támadókkal). Aligha kell ezért a császári kormányzatot hibáztatnunk, mivel a zsoldosok szerepének erősödése régi folyamat volt, amit nem lehetett hirtelen visszafordítani, és a hivatásos katonaság mégis képzetesebb volt a felkelő milíciánál. A nomádok megjelenésével olyan ellenség lépett a színre, amely harcos társadalom volt, ahol a hadakozás életforma; támadásaikat egy konvencionális haderő aligha tudta visszaverni.

A centralizált irányítás sem javított a helyzeten, hiszen a kapetroni csata előtt is a császár parancsa miatt várakoztak a bizánciak, pedig talán egy mozgékonyabb, a régi mód-szerekhez hasonló védelmi eljárás hasznosabb lehetett volna. Azonban a korszak császárai nemigen voltak tisztában a határokon kialakult helyzettel, a védelem vezetésének viszont nem volt önálló hatásköre. A X. századi katonai reformok pedig leginkább az „állami” seregekkel vívott nyílt csatákra koncentrált taktikát alakítottak ki, mely a mozgékony nomádok ellen kevésbé volt hatékony.²¹ Elméletben a bizánciak jól tudták, hogyan kellene a nomádok ellen harcolni, a gyakorlatban azonban a taktikai ismereteket ritkán sikerült győzelemre váltani. Bár a zsoldos csapatok is tudtak eredményesen tevékenykedni a nomádok ellen (mint 1054-ben a chaldiai varégek), nem voltak elég rugalmasak a török nép-vándorlás elhárításához.

A másik, nem kevésbé súlyos gond a központi hatalom végzetes meggyengülése, sőt széthullása volt a következő években. II. Basileios minden győzelme ellenére voltaképp igen súlyos örökséget hagyott hátra. Bár neki magának is két polgárháborút kellett megvívnia a trónkövetelőkkel szemben, az utódlása ügyében megdöbbenően közömbösen járt el. Fiúörökös híján öccse követte a trónon, de neki is csak férjezetlen lányai voltak, így

¹⁹ *Skylitzes* 372 o. varégek Thrakesionban, 442. o. frankok és varégek Iberiában és Chaldiaiban. *Magdalino, Paul: The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Thema to Military Pronoia*. In: *Byzantium at War (9th – 12th c.)*. Ed. *Kostas Tsiknakis*. Athens, 1997. 15–36. o. itt 27. o. a zsoldért szolgáló katonák a forrásokban mishophoroi, míg a szövetséges uralkodóktól adottak a symmachoi kategóriában szerepelnek.

²⁰ *Chronographia* 210., 214. o.; *Skylitzes* 413–414. o. is beszámol a csapatok hiányáról, hogy a lázadás miatt kellett befejezni az Abul-Asvar emír elleni hadjáratot.

²¹ Alighanem a XI. század császárai miatt inthette *Kekaumenos* 149–151. o. az uralkodót arra, hogy ne Konstantinápolyban ücsörögjön, hanem járja a birodalmat, hogy tisztában legyen a pontos helyzettel. A bizánci taktikához lásd *Kühn* 128–129. o.

aztán 1028 után 1055-ig Zoé férjei jutottak a császári címhez (Theodora 1056-os haláláig hat uralkodó váltotta egymást három évtized alatt, aligha segítve a stabilitást). Végül a dinasztia kihalása után megindult a versengés a nagy arisztokrata családok között az új uralkodóház létrehozásáért. A Komnenosok és a Dukasok közül végül az előbbiek kerekedtek felül 1081-ben, de addigra már teljes volt a felfordulás. Ennek súlyos következménye lett aztán a birodalom védelmére. Amíg az erődöket védték, és volt rá remény, hogy a császár serege megjelenik egy megtámadott vidéken, addig a helyi lakosság számára a megjelenő törökök ellenségnek számítottak. A Manzikert után eluralkodó káoszban viszont már az vált fontossá, hogy a nem létező kormányzat parancsai helyett a saját érdekeiket nézzék, és megtalálják a módját annak, hogy valahogy együtt élhessenek a vidéken nomadizáló törökökkel. Egy erős uralkodó vezette birodalom talán meg tudta volna oldani a népvándorlás lecsendesítését a határok erélyes védelmével és a törökök egy részének beengedésével és letelepítésével – bár ez a Balkánon is elég nehezen ment ekkoriban a besenyőkkel. A gyakorlatban azonban Bizánc tekintélye és ereje egyszerre foszlott szét a XI. század közepén, és ennek következményei végzetesnek bizonyultak számára. A nomád népvándorlás végül túlterhelte a védelmi rendszert, és a belső zavarokkal együtt ez lett az oka a birodalom végső lehanyaglásának. A nyugati Róma után a keleti is a népmozgások miatt kitört válság áldozata lett.

Az eddigieket összefoglalva, a birodalom hadereje korántsem volt olyan félelmetes, mint korábban, nomád támadókkal szemben rugalmatlannak bizonyult, és keleten a védelem hagyományos „súlypontja” a szíriai határ volt, nem az örmény végvidék. Itt a IX. Konstantin idején meginduló támadások jókora védtelen területeket érthettek, ami aztán gyorsan csábító célponttá tette ezeket a nomádok számára.

Itt vannak a törökök! Az első portyák Bizánc keleti határain és a kapetroni csata

Korábban szóba került, hogy Arszlán elfogása után kezdődött meg emberei egy részének nyugat felé vándorlása. 1029-ben már egy részük Tebriznél telepedett meg, az itteni Rawwadida emír Wahsudan ibn Mamlan szolgálatában. A történelmi Azerbajdzsáni területére költöző oguzokat később újabb csoportok követték, egyre nyugatabbra terjesztve portyáikat, majd szállásterületeiket (Örmény-felföld, Anatólia). Az 1030-as években már rendszeresen prédáltak a szomszédos örmény területeken, de a muszlim szomszédság sem volt tőlük biztonságban, így 1040-ben az emír elűzte őket.²² Eddigre azonban már Azerbajdzsán és kurd hegyvidék más részein is megjelentek, és Szeldzsuk-ház horászáni hódítása után újabb csoportok indultak nyugat felé. Togril bég Rayba tette át székhelyét, Ibrahim Inál pedig Hamadánba és Dzsibálba települt embereivel.²³ Az „iraki” törökök behódoltatása fontos feladat volt, és ezzel együtt járt szállásaik saját ellenőrzésük alá vonása. Ez újabb nomád vándorláshoz vezetett: a szeldzsukok saját csoportjai is megjelentek a térségben,

²² *Ibn al-Ath?r* 13., 16–19. o.; *Peacock* 2010. 139. o. is említi az 1029-es armeniai portyát.

²³ Úgy tűnik, ő volt a nyugati terjeszkedés előőrse, lásd *Ibn al-Ath?r* 19., 46. o. 1041–1042-ben Rayba ment, majd 1042–1043-ban Hamadánba. Az Inál/Yinal eredetileg cím volt az oguzok között, lásd *Ibn Fadlán* 35. o. „Uralkodók és főnökeik közül az első, akivel találkoztunk, a kis Inál volt.” és a 129. jegyzet szerint a királyuk trónörököse volt az inál (*Onomasticon* I. 317–318. o.). *Bosworth* 226., 241. o. szerint a Seljuqian és a Yinalian törökök külön csoportot jelentettek, ami valószínű, hiszen Togril bégnek is meggyűlt még a baja Ibrahimmal (lásd alább).

másrészt a „szabad” törökök próbáltak kikerülni fennhatóságuk alól, és távolabb nyugaton kerestek újabb legelőket. A folyamat elkerülhetetlenül érintette a bizánciak legkeletibb tartományait, melyek ráadásul különösen vonzóak voltak a nomádok számára is.²⁴

A XI. századi örmény krónikás, Aristakes szerint 1044-ben érte az örmény végeket az első török támadás, a legkeletibb Vaspurakan tartományt, de egészen Basenig dúlták a vidéket.²⁵ Ez az első, kimondottan a bizánci területeket érintő vállalkozás mindamellett lényegében a véletlen műve volt. A Felső-Mezopotámiában uralkodó beduin Ukajlida-dinasztia szembekerült a térségbe nyomuló türkménekkel, de Qirwash ibn Mukallad emír kemény ellenfél volt, és sikerült is megvernie őket.²⁶ A vereség után azonban a törökök észak felé vonultak vissza, a bizánciak legkeletibb tartománya, Vaspurakan felé. Vezérük Qutlumush (Skylitzes szerint), engedélyt kért az áthaladásra, cserébe azt ígérte, hogy semmilyen kárt sem fognak okozni az emberei. Stephanos Lichudes kormányzó azonban összehívta csapatait és harcra szállt velük, de szétverték a seregét, őt magát is elfogták. Qutlumush ezután arról számolt be a szultánnak, hogy az arabokat könnyen meg lehetne hódítani, ha újabb sereggel jönne ide, Vaspurakanról pedig úgy számolt be, mint termékeny vidékről, melyet asszonyok védenek.²⁷ Ez tehát Skylitzes verziója az első oguz táma-

²⁴ *Ibn al-Athar* 45–46., 50–51., 58. o. *Peacock* 2010. 145–150. o. tárgyalja az örmény fennsík alkalmas legelőterületeit. De *Woods, John E.* The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire. Salt Lake City, 1999. 29. o. is leírja, hogy a XV. századi Aqquyunlu törzsszövetség számára Arminiya jelentette a nyári legelőterületet a Pontuszi-Alpok és a Toros középső lánc között, telente pedig délebbre, a síkabb felső-mezopotámiai földekre vonultak. A *Die Seldschuken-Geschichte des Akser?y? von Fikret İşıltan.* Leipzig, 1943. 31–32. o. érdekes adatot közöl a türkmének terjeszkedése és a dinasztikus politika összefüggéséről. Togril bég, miután bevonult Bagdadba, Qutalmish Moszul, Diyar Bakr és a szíriai határ vidékére küldte, aki aztán a szultán halála után magának akarta a trónt. A kísérlet a saját halálával végződött, Alp Arslán ezután a fiát, Szulejmánt is meg akarta öletni, de végül rokonaival és híveivel Diyar Bakr-ba, a nyugati határvidékre küldi, B?re és Ruh? vidékére (bár eredetileg nem akart földet adni nekik, nehogy később onnan kiindulva zavarokat okozzanak), egy ideig ott éltek, nagy szükségben. Az anatóliai „honfoglalás” nem témája a dolgozatnak, de lényegében ez a magyarázata: a „szabad” oguzok számára ez a „vadnyugat” jelentette a menedéket a dinasztia hatalma elől, melynek számára pedig ez a terület amolyan kényszerlakhely volt a vesztes riválisok számára.

²⁵ *Aristakes* a5.htm Lap 1-2/5 „Lovaik gyorsak, mint a sas, patáik szilárdak, mint a szikla... jfaik feszesek, nyilaik hegyesek, lábbelijük szíjai mindig kötve.” *Edessai Máté* 74. o. is említ ezt az esetet, szerinte a törökök három vezére P?ghi, Puki, Anazughli volt, ezek a nevek leginkább az Arslán csoportjához tartozó, 1029-ben nyugatra húzódozó oguz hullám vezetőinek neveivel hasonlítható össze: Buqa, Anasoghli. lásd *Ibn al-Athar* 15. o. (A nevekhez lásd *Onomasticon* I. 65., 171–172. o.) Ebben az esetben pedig a támadás nem Togril bég csoportjához köthető. Az Azerbajdzsánba települt oguzok ekkor már másfél évtizede fosztogatták az örmény vidéket. *Ibn al-Athar* 23. o. szerint annyi foglyot szedtek, hogy egy szép lány ára 5 dínárra ment le, 25. o. 1037/38-ban a Tifliszt ostromló grúzok a közeledtük hírére elmenekültek. Szintén *Edessai Máté* 44–45. o. említi, hogy a törökök már 1016-ban megjelentek Vaspurakanban, de az ostani csatát általában még az azerbajdzsáni emírek és helyi örmény fejedelmek közötti hagyományos összecsapásnak tekintik, lásd *Seibt, Werner:* Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. 1022) *Handes Amsorya*, 92. (1978) 49–66. o. itt: 50–51. o.

²⁶ *Skylitzes* valószínűleg összekeverte azt a csatát, mely Sin?ar mellett zajlott le 1044. ápr. 24-én az ukajlidák és az oguzok között egy későbbivel, melyben Qutlumush is részt vett (*Onomasticon* II. 513. o. a törökös alak inkább Qutulmish) Lásd *Ibn al-Athar* 23–24. o.; *Felix* 162–163. o.; *Agadshanov* 95–96. o. Az azerbajdzsáni vidéken is komoly gondokat okoztak ekkoriban az oguzok, mivel a sirvánsah 1045 táján tőlük tartva erődfittette meg Yaz?diya (Semaha) városát. *Minorisky* 1958. 33. o.

²⁷ *Skylitzes* 419–420. o.; *Attaleiates* 77–79. o.; *Ibn al-Athar* 24. o. szerint a megvert oguzok Diyar Bakrba húzódtak, amelyet felprédáltak, innen pedig az örmények és bizánciak területét dúlva Azerbajdzsánba vonultak (ez jól jellemzi a „muszlim” nomádok magatartását a letelepültek iránt: válogatás nélkül prédáltak). De mint a 6. jegyzetnél szóba került, ennek az esetnek nem volt köze a Szeldzsuk-házhoz, bár az biztos, hogy Qutlumush a Kaukázus-vidéki portyák gyakori szereplője lett és az iraki törökökre támaszkodott, hiszen ezek apja, Arslán emberei voltak (a Rüm-Szeldzsukok dinasztiája pedig tőle származott). Lásd még *Peacock* 2005. 217–220. o.

dásokról, azonban a muszlim forrásokból kiderül, hogy ezek még csak vándorló nomád csoportok önálló akciói voltak. Ami a törökök direkt akcióit illeti, azok alighanem Bizánc utolsó terjeszkedő vállalkozásából nőttek ki, mikor 1045-ben bekebelezték Anit, az örmény királyság székhelyét.

Még II. Basileios grúz háborúja végén (1022) kényszerült az örmény uralkodó arra, hogy halála után országát a birodalomra hagyja. Ez 1041-ben következett be, de utóda, II. Gagik nem akart lemondani földjéről, azonban IX. Konstantin érvényesíteni kívánta jogigényét. Ez persze nem ment harc nélkül, mert az örmények sem akartak lemondani királyságuk központjáról (1042-ben Ani falai alatt verték meg a bizánciakat), végül csellel lehetett csak megszerezni a várost (1045). IX. Konstantin a harcok során az örmények keleti szomszédjától, Abul-Asvar dvini emírtől is közreműködést igényelt, amit meg is kapott. Ezután viszont felszólította az emírt, hogy adja át a hadjárata során megszerzett örmény területeket, amelyeket korábban oklevélben ígért neki. A Saddádida-családból való muszlim uralkodó persze nem volt erre hajlandó, így a császár serege grúz és örmény segédcsoportokkal együtt most ellene vonult fel, de súlyos vereséget szenvedtek Dvin alatt (1046).²⁸ A császár azonban lecserélte a kudarcot vallott parancsnokokat Katakalon Kekaumenosra iberiai duxra és Nicholaosra, a főparancsnokra. Ők várai módszeres ostromával lassan Dvinbe szorították az emírt, és már a közeli Chelidoniont (Jereván) éhezettették, mikor a Balkánon kitört a Tornikios-lázadás, és a hadműveleteket félbeszakították (1047). Így Abul-Asvart végül ugyan rákényszerítették arra, hogy engedjen, de biztosra vehető, hogy ez a konfliktus felkorbácsolta a muszlim határvidéken élő szent háborús lelkesedést, és a törökök következő vállalkozása ebből következett.²⁹ Mivel a bizánci támadások nyomán a szomszédos muszlim emírségek is fenyegetve érezték magukat, kapóra jöttek nekik a térségbe érkező oguz csoportok.

Az 1048-as év eseményei felfedték a bizánci védelem vezetői előtt a keleti határokon a török népvándorlás következtében kialakult új és aggasztó helyzetet. Skylitzes szerint Togrul bég egyelőre óvatos volt, mert a bizánciak korábbi császárainak híre tekintélyt biztosított a birodalomnak, de végül egy másik rokonát, Hasant küldte ki Vaspurakan feldúlására. Hasan seregével Tebrizbe vonult, majd Tifliszbe, a grúz területen fekvő muszlim enklávéba, onnan nyomult be Vaspurakanba. A támadó sokaság keresztül-kasul feldúlta a tartományt, mire a kormányzó, Aron vestes (egyébként az utolsó bolgár cár, Ivan Vladiszlav fia) segítséget kért Ani és Iberia kormányzójától, Katakalon Kekaumenostól. A segítség sietve meg is érkezett, majd Kekaumenos tanácsára kelepcét állítottak a támadóknak, a régi hagyományoknak megfelelően. Ahelyett, hogy nyílt csatát kockáztattak volna, a csapatokat a hegyekbe rendelték leshelyekre, míg táborukat minden felszereléssel őrizetlenül hagyták csaléteknek. Hasan hajnalban felkerekedett a Stragna-folyó

²⁸ Jellemző a birodalom korabeli haderejére, hogy milyen koalíciót hoztak össze erre a vállalkozásra, de egyébként a Dvin alatti vereségbe alighanem török íjászok is besegítettek, az emír ugyanis nyílzáporral verte szét a sárba ragadt bizánci sereget. Gagiknak is harcolnia kellett már a kelet felől támadó oguzokkal, akik alighanem Abul-Asvar szolgálatában álltak, de a dvini határon, a Hrazdan-folyónál megverték őket. *Edessai Máté* 68. o. Az emír egyébként nem lehetett túl kellemes szomszéd, mivel keresztény sógora, Dávid, Lori királya ellen is hadakozott, de a muszlim sirvánsahok ellen is, lásd *Minorsky* 1953. 22., 24. o.; *Minorsky* 1958. 34. o.

²⁹ *Skylitzes* 409–413., 434. o., a *Q?busn?me* 88. o. dicsérő jellemzése az emírről. *Minorsky* 1953. 53–54. o. (egyébként uo. 40. o. megemlíti, hogy Abul-Asvar apja, I. Fadl [985–1031] a Ganja és Tiflis között élő sevordikat is legyőzte). A bizánci terjeszkedésről lásd még *Ter-Ghewondyan* 114–119., a Saddádídákhoz uo. 119–123. o.

(Felső-Záb) melletti táborából, és a bizánciak ellen vonult, hogy összecsapjon velük. Amikor aztán üresen találta a táborukat, úgy gondolta, hogy megfutamodtak, ezért hozzáfogott a zsákmány összegyűjtéséhez. A bizánciak türelmesen kivárták, míg az egész sereg belefeledkezett a fosztogatásba, majd estefelé előjöttek leshelyeikről, rárontottak a törökökre, és a támadók seregét teljesen szétverték.³⁰

Skylitzes szerint Togrul bég a vereség hírére elhatározta, hogy kiköszörüli a csorbát, és azonnal bosszúhadjáratot indított féltestvére, Ibrahim Inál vezetésével. Ibn al-Ath?r szerint viszont arról volt szó, hogy keletről oguz sokaság érkezett Ibrahimhoz, aki nem tudta őket ellátni a saját földjén (Hamadán vidékén), ezért inkább portyára küldte őket Bizáncba, és velük ment, hogy támogassa őket (ez egyébként jellemző lehet a szeldzsuk terjeszkedés mikéntjéhez is). A hatalmas sereg előzőnlötte az örmény felföldet, és kíméletlenül prédált mindenfelé – a bizánci védelem irányítói számára ez súlyosabb próbatételnek ígérkezett, mint az előző támadás, ezért sietve az erődítményekbe rendelték a lakosságot, a császár utasítására pedig vártak a harccal addig, míg a grúz Liparit segédcapatai meg nem érkeznek.³¹ Ebből a helyzetből alakult ki a bizánci és szeldzsuk seregek első nagy csatája.

³⁰ Skylitzes 420–422. o. *Ibn al-Ath?r* 68. o. röviden megemlíti egy sikertelen oguz portyát 1048-ban, *Felix* 164. o. Vaspurakan már régóta török portyák célpontja volt – *Edessai Máté* 69–70. o. egy epizódja jól jellemzi az itteni zavaros viszonyokat: Tonrawant feldúlták a keleti támadók és megölték annak urát és legkisebb fiát. Két nagyobb fia, Hasan és Chnchguk viszont egy kurd barátjuk révén elhíresztelte Herben és Salmastban, hogy a terület védtelen, így rövidesen újra jöttek a portyázók. A két fivér ezután párbajban végzett apjuk és testvérük gyilkosával, majd szétverték a sereget.

³¹ *Aristakes* a5.htm Lap 1-4/5 leírása szerint azonban a törökök kíméletlenül pusztítottak mindenfelé, vagyis a lakosságot nem sikerülhetett biztonságba juttatni.

A császár csapatai megint Katakalon Kekaumenos és Aron vestes vezetése alatt álltak. Kekaumenos azt javasolta, jobb, ha nem várnak az erősítésre, hanem a meglevő, előző győzelmükön fellelkesült katonáikkal a megérkező törökökkel összecsapnak, mielőtt azok kipihenhetnék magukat. Aron azonban inkább védelemben akart maradni, és végül az ő véleménye döntött, így visszahúzódtak Iberiába és vártak. IX. Konstantin is erre utasította őket és Liparit segédcsapatai bevárására, így aztán Ibrahim keresztülvonult Vaspurakanon, és ellenállás nélkül jutott el Iberiába. Annál inkább sietett, mert a tétlenséget a félelem jelének vette, és azt akarta, hogy mielőbb harcra kényszerítse ellenfeleit. De mivel a bizánciak egy sziklás vidék oltalmába húzódtak, nem tudta őket csatára bírni, ehelyett a Theodosiopolis közelében fekvő Artze kereskedővárost vette ostrom alá. A lakók bíztak abban, hogy a közeli erősségből segítséget kapnak, így nem hagyták el falak nélküli otthonukat, és a sűrűn beépített település utcáit lezárva, a tetőkről harcoltak a támadókkal, és hat napon át vissza is verték őket. Kekaumenos ennek hírére ismét támadást javasolt, mivel a törökök az ostromra figyelnek, kedvező alkalom adódik csatát kezdeni. Aron azonban megint a császár parancsához ragaszkodott és elutasította a javaslatot, ezért Ibrahim végül felgyújtatta és elpusztította a várost. Így is nagy zsákmányt szerzett, és ismét a bizánci sereg ellen készült, amelyhez végül megérkezett Liparit serege is. Ezután Kapetron erődjéhez vonultak, ahol találkozott a törökökkel, akik viszont nem egy tömegben jöttek, hanem apránként, Kekaumenos ezért megint jó lehetőséget látott a támadásra. Ezúttal azonban Liparit fújta le a csatát, mivel szeptember 18. szombati nap volt, amit ő balszerencsésnek tartott a harcra. Ettől függetlenül viszont Ibrahim is észrevette őket, így csatarendben érkezett a helyre, ezért a bizánciak is kénytelenek voltak hasonlóképp tenni, habár már estefelé volt: Kekaumenos a jobbszárnyat vezette, Aron a balt, Liparit a közepet. Kemény, éjszakába nyúló küzdelem következett, melyben végül a bizánciak szenvedtek vereséget, Liparit maga is fogságba esett. Aron visszajutott Ibanba, Vaspurakan székhelyére, Kekaumenos pedig Aniba, a törökök visszatértek perzsa földre.³²

A csata részleteiről nem sokat tudunk meg (ritka zavaros a forrásokból kirajzolódó kép), bár azért egyes jellemzők alapján következtethetünk az ellenfelek taktikájára. A bizánciak talán nem is véletlenül vártak annyi ideig a harccal, hiszen Bölcs Leó szerint is a türkök számára hátrányos az éjszakai küzdelem. Lehet, hogy éppen ezt akarták a hasznukra fordítani a hosszas halogatással, de végül a törökök rájuk kényszerítették a korábbi kezdést (így viszont a sötétség talán a súlyosabb veszteségektől kímélte meg a keresztény sereget). A törökök taktikája talán hasonló lehetett, mint a W.l.nd.r-csata a magyar–besenyő és bizánci csapatok között: a szárnyak felől bontották meg ellenfelük harcrendjét, majd közelharcban megverték a rendetlen hadat. Ez egyébként a később, Manzikertnél vívott ütközet-

³² *Skylitzes* 422–426. o. szerinte Togril bég 100 000 kiváló harcost küldött a bizánciak ellen. *Attaleiates* 79. o. szerint a harc egy ideig eldöntetlen volt, de végül a „hunok” kerekedtek felül. *Ibn al-Ath?* 67–68. o. szerint az oguzok egészen Trapezuntig jutottak el, végül 50 000 bizánci és grúz ütközött meg velük, de váltakozó harc után végül megfutamították őket, sok főtisztjuket elfogták, Ibrahim végül Konstantinápolyt tizenöt napi útra közelítette meg, és 100 000 foglyot ejtett, 10 000 szekér vitte a zsákmányt, közte 19 000 páncélinget. *Aristakes* a6.htm Lap 2/5. szerint Aron futott meg a csatából, emiatt tudták bekeríteni és elfogni Liparitot a törökök, akik aztán hatalmas zsákmánnyal távoztak. *Edessai Máté* 76–79. o. szerint Qutlumush is részt vett a hadjáraton, melyet azért indítottak, mert megtudták, hogy a bizánciak nagy erőket vontak ki a keleti tartományokból. Grúz beszámoló „Barahimilami” csatájáról: *Thomson* 294–295. o. A csatához lásd még *Shepard, Jonathan*: *Scylitzes on Armenia in the 1040s and the role of Catacalon Cecaumenos. Revue des Études Armeniennes*, 11. (1975–76) 269–311. o. itt: 270–279. o.; *Felix* 165–167. o.; *Agadshnow* 101–102. o.

tel (1071) is párhuzamba állítható, ahol előbb a szárnyakat szorították meg az íjászok, majd a második vonal meghátrálása után szétverték a császárral együtt magára maradt közepet. De Skylitzes bizánci félsikert hangsúlyozó verziója is azon alapulhat, hogy az állítólag sikeres üldözést folytató bizánci szárnyakat a mozgékony nomádok elcsalták a csatatérről, és ezután következett Liparit seregrészének leverése.³³

A vereség után IX. Konstantin tárgyalásba kezdett az új ellenséggel Liparit kiváltásáról és egy békeszerződésről. A szultán tekintélyét megnövelte a siker, ezután a Diyar Bakrban uralkodó Marvánida emír is elismerte főhatalmát és a császártól már egyenesen adófizetést követelt. Várható volt, hogy hamarosan újabb összecsapásra kerül sor, főleg, mivel a Kaukázus-vidéken még jelentős oguz csoportok maradtak, Qutlumush vezetésével (tehát valószínűleg az „iraki” törökök), és Ganja várát ostromolták. A császár hű emberét, Nikephoros raiktort küldte ide, hogy IV. Bagrat grúz királlyal (1027–1072) együttműködve mentse fel a várost. A nomádok a sereg közeledténél hírére visszavonultak, a muszlim város, Tiflis is behódolt a királynak, majd Liparitot is szabadon engedte a szultán. Talán azért sem került sor újabb nagy összecsapásra, mert Ibrahim Inál fellázadt féltestvére ellen, aki Hamadán vidéki területei átengedését követelte tőle, végül erővel kellett kiostromolnia váraiból. Azonban fegyverszünetet már csak lassabban sikerült kötni Togrillal, noha igen értékes ajándékokat küldtek neki. A konstantinápolyi muszlim mecsetben az ő nevét vették be a pénteki imába a Fátimida kalifa helyett és az ő felségjelvényeit, íjat és nyilat helyezték el benne.³⁴ Egyelőre ilyen képlékeny helyzet alakult ki a keleti határokon viszont ekkor már a Balkánon is újabb válság bontakozott ki egy másik nomád nép, a besenyők miatt, így Nikephoros hamarosan indulhatott nyugatra.

A besenyő háború a Balkánon

Mint a bevezetőben szóba került, az eurázsiai nomád vándorlás nem csak az oguzokat érintette, hanem a mai Ukrajna területén élő besenyőket is. A kelet-európai sztyeppén élő oguz törzsek (itt új néven említik őket) is nyugat felé vándoroltak a kunok elől, és a besenyőket kezdték szorongatni. Nem sokat tudunk a besenyő törzsszövetség történetének utol-

³³ Bölcs Leó ajánlását lásd ÁMTBF 21. o. (*Taktika* 459. o.) A magyar-bizánci csatát lásd *Kmoskó* I/2. 183–185. o. és *B. Szabó* 85–87. o. Manzikerthez lásd *Hillenbrand* 247–248. o. (Nikephoros Bryennios leírása). A törökök nyilai elég hatásosak voltak lőtávon belül, mint később Dorylaionnál a keresztések is tapasztalhatták, ahol pajzsot és páncélt is át tudtak lőni egyszerre. *France, John: Victory in the East. A military history of the First Crusade.* Cambridge, 1994. 147. o. Lehet, hogy a grúz erők voltak a legjobban páncélozottak, hiszen még 1022-ben II. Basileios ellen támadó Giorgi király katonái azért szenvedtek vereséget, mert túlhajszolták magukat nehéz felszerelésükben, lásd *Aristakes* a3.htm Lap 1/5, továbbá *Tsurtsumia, Mamuka: The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th – 12th Centuries.* *Byzantine Symmeikta*, 21. (2010) 65–99. o. itt: 83–84. o.

³⁴ *Ibn al-Ath?r* 73–74., 144–145. o. szerint a tárgyalások sikerre vezettek és deklarálták a békét, de *Skylitzes* 426. o. egyértelműen az ellenkezőjét állítja, így inkább csak ideiglenes fegyvernagyvadásról beszélhetünk; a ganjai hadjárat alighanem Kapetron után lehetett, 1048 végén, 1049 elején, *Minorsky* 59–64. o., habár *Skylitzes* 434. o. későbbre teszi, de a Grúzia krónikája egyértelműen korábbra datálja, *Thomson* 296 o. Liparit szabadon engedéséről lásd *Attaleiates* 79–81. o., aki megjegyzi, hogy innentől kezdve a császár és a szultán követeket váltott egymással, és baráti viszonyba kerültek, azonban a törökök dúlásai nem szűntek meg, Togrill azzal meglepetőzt, hogy nem tudja kik azok a fosztogatók, akik farkasok módjára portyáznak. A kiváltásnál Naszr al-Daula emír közvetített, lásd *Amedroz, H. F.: The Marw?nid Dynasty at Mayyaf?riqin in the Tenth and Eleventh Centuries* A. D. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1903. 123–154. o. itt: 141. o. Továbbá még *Agadshano* 102. o.; *Felix* i. m. 169–171. o. és *Ter-Ghewondyan* 123. o.

só szakaszáról, de a szomszédos népek írott forrásaiban az 1030-as évektől megfigyelhető élelkebb aktivitásuk nyilván az úzok előrenyomulásának volt a következménye. Az itteni határok a keletiekétől eltérően nem voltak védve ütközőállomokkal, így a portyák közvetlenül érintették a birodalom területeit. Már korábban is hajtottak végre támadásokat Bizánc al-dunai határain (1025/27, 1032, 1034, 1035, 1036 az utóbbin öt strategost is elfogtak), de az 1040-es évek közepére helyzetük az úzok nyomása miatt lassan tarthatatlanná vált.³⁵ Ebben az időszakban egyik tekintélyes hadvezérük, Kegen, összekülönbözött a legelőkelőbb vezérrel, Tirekkel. Az előbbi több csatát is vívott az úzokkal, míg az utóbbi inkább a Duna melletti mocsaras vidék oltalmába húzódott. A besenyők között a hadvezér vitézsége sokaknak tetszett, azonban az előkelő származású uralkodó nem tartozott közéjük, mi több, egy idő után már szívesen megszabadult volna tőle. Ebből fejlődött ki az a viszály, melyből végül Kegen került ki vesztesen és két törzzsel együtt Bizánctól kért oltalmat. A Duna menti határvidék (Paristrion) kormányzója, Michael, IX. Konstantin engedélyével be is engedte őt és 20 000 emberét (1045). A vezér patrikiosi rangot kapott, három erődöt a Duna mellett és kiterjedt földterületet, valamint megkezdték megtérítésüket is.³⁶ Ez megfelelt a szokásos bizánci gyakorlatnak, azonban a besenyő probléma még csak ezután kezdett kialakulni. Kegen többször is portyázott a túlpárti besenyők földjén, foglyokat és zsákmányt szerezve, amit viszont Tirek sem tűrhetett sokáig. Először a császárt figyelmeztette arra, hogy ennek nem lehet jó vége, de mivel nem kapott érdemi választ, rövidesen maga is támadásra készült. Hamarosan kedvező alkalom adódott, mivel 1047 decemberében kemény fagyok jöttek, és a Duna vastagon befagyott, így aztán állítólag 80 000 emberével átkelhetett a Balkánra. A bizánci védelem helyi irányítói (Michael és Kegen mellett, aki portyákkal zaklatta őket, a hadrianopolisi dux, Konstantinos Arianites és a bulgariai katapano, Basileios Monachos) azonban összeszedték erőiket, de előbb kerültek az összecsapást, amíg a hideg és egy járvány miatt eléggé le nem gyengültek besenyők. Tirek a hátrányos helyzetet felismerve kapitulált, a bizánciak pedig széttelepítették őket a Balkánon (Nis, Szófia és Eutzapolis – Ovčepol – környékén). Kegen ugyan jobbnak látta volna, ha minden felnőtt férfit megölnek, de a bizánciak szükségesnek ítélték a részvételüket a törökök vagy mások elleni hadjáratokon (érdekes, hogy ez az epizód mennyire hasonlít, arra, mikor keleten Mahmúd átengedte az Amu-darján az oguzokat, mire egyik kamarása figyelmeztette, hogy jobb lenne, ha levágtatná a hüvelykujjaikat, vagy vesse a folyóba őket). A gondok innen kezdődtek csak igazán, mivel IX. Konstantin 15 000 besenyőt csakugyan keletre indított a törökök ellen (1049), ám alig keltek át Anatóliába, máris elment a kedvük attól, hogy a távoli és ismeretlen Iberiába menjenek, ezért fellázadtak és

³⁵ *Skylitzes* 351–352., 364., 374., 376 o. beszámol besenyő támadásokról. Györffy i. m. 112. o. említi, hogy Endre és Levente herceg elmenekülése után a besenyők között találkozott egy magyar fogollyal, aki felismerte őket. Ez annak a jele, hogy a besenyő támadások Magyarországot is érintették ebben az időszakban. A besenyők és az úzok kelet-európai történetéhez ebben az időszakban lásd *Kiss Attila: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 549–576. o. itt: 551–556. o. *Zimonyi* 114. o. leírása a XI. század elején a besenyők közötti muszlim térítésről.

³⁶ *Skylitzes* 426–428. o. Előkerült vezérük pecsétje is: „Isten segítsd Ioannes Kegen magistrost, Patzinakia archonját.” *Krumova, Teodora: Pecheneg Chieftains in the Byzantine Administration in the Theme of Paristrion in the Eleventh Century. Annual of the Medieval Studies at CEU*, 11. (2005) 207–221. o. (210. o.) a magistros magasabb rang a patrikiosnál, tehát Kegen még főtebb is jutott a bizánci hierarchiában. Az áttelepülés 1045-ös datálását lásd *Madgearu* 209. o.

visszatértek Európába (átúszhattak a Boszporuszon!). El is értek az övéikhez Szófia vidékére, mire hamarosan az egész besenyő nép fellázadt, és a Duna melletti síkságra húzódtak, az Osmon folyó vidékére.³⁷

A besenyők leverése egyáltalán nem ígérkezett könnyűnek, ráadásul a kormányzat Kegen embereit is a lázadókhöz hajtotta, mikor vezérüket megdölgöndölatlanul őrizet alá vették. A lázadó nomádok 1049-ben megverték az adrianopolisi kormányzót, de ezután visszaverték őket, mikor a városra támadtak, viszont a Balkán-hegység mögötti telepeikről már nem tudták kipiszkálni erőiket. Mivel a korábbi vereség után a balkáni csapatok szétszóródtak, keletről hoztak erősítést Nikephoros raiktor vezetésével, frank zsoldosokkal kiegészítve. A császár engedélyével Terek visszatért a besenyőkhöz, hátha rábírná őket a megadásra, de nem voltak erre hajlandók, mire a törzsfő is inkább velük tartott. Katakalon Kekaumenos, aki szintén a keleti csapatokkal jött, megint csak amellet érvelt, hogy még azelőtt támadják meg a besenyőket, hogy felkészülnének az összecsapásra, de az elbizakodott Nikephoros ezt elutasította. Arra számított, hogy a besenyőket egy tömegben tudja majd kézre keríteni, ha már az egész seregük összegyűlt. A diakenéi csata így a második

³⁷ *Szklitzes* 428–431. o. a besenyők nagy száma arra utal, hogy eleve inkább áttelepedésről volt szó, nem hadi vállalkozásról, de az is, hogy Terek 140 főemberrel ment aztán a császárhoz. Az, hogy a lázadók mezőgazdasági eszközökkel fegyverezték fel magukat, mutatja, hogy a besenyők letelepítése és földművelésre szoktatása már megindult – bár az is igaz, hogy eleve lehetett letelepült rétegük, mint ahogy keleten az oguzoknál is voltak városlakók. *Kmoskó* 1/2. 87–88. o. Az oguz párhuzam *Ibn al-Ath?* 33. o., *Husayni* 10. o. Az eseményekhez lásd *Madgearu* 210–213. o., szerinte a besenyők menedéke, a „Száz hegy” vidéke Preszlávtól északra lehetett, ahol jó legelők, elég víz és erdők voltak.

lett, amelybe a keleti veterán tanácsa ellenére mentek bele a bizánciak, és ismét súlyos vereséget szenvedtek, Kekaumenos is csaknem halálos sebeket kapott (1049).³⁸ A besenyők ezután szabadon dúlták a balkáni területeket, majd 1050-ben megint Adrianopolisnál csaptak össze a nyugati és keleti csapatokból összeállított bizánci sereggel, és újabb győzelmet arattak (Konstantinos Arianites is elesett).³⁹

IX. Konstantin újabb csapatokat szedett össze, frank és varég zsoldosokat, valamint a szíriai határokról lovasíjászokat,⁴⁰ hogy a portyáknak véget vessenek (közben egy ízben Kegent követségbe küldték hozzájuk, de mindjárt meg is ölték). A fosztogató besenyő csapatok ezután valóban elszenvedtek néhány vereséget (Katasyrta, Goloe, Toplitzos), ezért inkább Makedonia területét kezdték pusztítani. Itt azonban megint csak vereséget mértek rájuk Chariupolis (Hayrabolu) mellett, így 1051 és 1052 nagyobb összecsapás nélkül telt el. 1053-ban aztán a császár megint egy jókora összbirodalmi sereget küldött a besenyő kézen levő Preszláv ellen Michael akoluthos vezetésével. Tírek serege egy árokkal és sánccal védett táborba húzódott, amelyet azonban hiába ostromoltak a bizánciak, akik hamarosan kezdtek kifogni az élelemből. Ezért úgy döntöttek, hogy éjjel csendben elvonulnak, de a besenyők ezt észrevették és az üldözésükre indultak. A Balkán-hegységen átvezető szűk utak hagyományosan komoly veszélyforrást jelentettek a bizánci seregekre, és most is rossz vége lett a visszavonulásnak: Adrianopolisba csak a császári sereg súlyosan megtépzott maradványai jutottak el. IX. Konstantin viszont újabb toborzásba fogott, hogy végre leszámoljon a besenyőkkel, akik ennek hírére végül békét kértek a császártól. Harminc évre meg is kötötték azt, a nomádok továbbra is félig önálló státusban maradtak balkáni szállásaikon.⁴¹ Sejtethető volt azonban, hogy ez a megegyezés aligha lesz tartós, és a későbbi események megmutatták azt, hogy a nomádok integrációja milyen súlyos nehézségekkel

³⁸ *Skylytzes* 434–438. o. *Kekaumenos* 53. o. némileg eltérően számol be a csatáról (bár Konstantinosnak nevezi a raiktort), szerinte vereség oka a vezér elbizakodottsága volt, mivel annyira meg akart ütközni a besenyőkkel, hogy nem hagyott időt a seregnek a pihenésre, még tábor sem veretett, így a fáradt, szomjúságtól és hőségétől gyötört csapatokat könnyen megfutamították. Egyébként az ütközet párhuzamba állítható a szeldsukok nesai csatájával (1035), ahol először verték meg a félelmetes gaznavida sereget, ezután viszont egyre inkább felbátorodtak.

³⁹ *Skylytzes* 438–439. o. Nikephoros korábban (434. o.) úgy jellemezte, hogy kilépett papként nem hadvezéri tehetsége, hanem megbízhatósága miatt kapta kinevezését. Egyébként *Edessai Máté* 79–80. o. is említi a felfordulást, amit a besenyők okoztak, mielőtt kitérne a bevezetőben említett népvándorlás ismertetésére.

⁴⁰ *Skylytzes* 439–440. o. Ez annak a jele, hogy tisztában voltak a nomád taktika veszélyességével, ezért ennek ellenszerét hasonló taktikai képességekkel bíró segédcapatok bevetésével próbálták megtalálni. Ehhez lásd *B. Szabó* 78. o. „... még egy mozgékony lovasíjászközből álló csapatra is milyen óriási veszélyt jelenthetett egy olyan ellenfél, ami hozzá hasonló módon volt felszerelve és kiképezve a nyílharca.” Idézi még ehhez Bölcse Leó Taktikáját (XVIII. 33.): „az összeütközések, vagyis mérkőzések a harcban a nyílkészlet bőségéhez mérten egyöntetűen, viszonylagos egymásutánban és rövid idő alatt menjenek végbe, nehogy a harcba elegyedés késleltetése miatt az ellenségnek szüntelen nyilazása következtében a nyilak nagyobb számban hulljanak harcosokra és lovakra.” In: *Pauler-Szilágyi* 28. o. (*Taktika* 449–451. o.) A szíriai végekről sok íjászt lehetett toborozni, bár valószínűleg nem minden nyilvántartott íjász volt mestere a fegyverének, mivel III. Romanos Aleppó elleni hadjáratán (1030) a Fekete-hegységben élő monofizita szerzeteseket is jegyzékbe vetette mint íjászokat, lásd *Aristakes* a3.htm Lap 3/5. Az íjászat fontosságát a X. századi értekezések hangsúlyozták, ahol II. Nikephoros idején egy ezred 300 íjásza számára 15 000 nyilat vittek tartalékul, tehát a gyalogság 12 ezrede összesen 180 000-t, a század végén Nikephoros Uranos már úgy vélte, még jobb, ha 400 000-t is elérí a számuk. *McGeer, Eric*: *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, D. C. 1995. 21., 97. o.

⁴¹ *Skylytzes* 439–441., 443. o., az akoluthos rang a varég testőrség parancsnokát jelölheti (189. j.) *Kekaumenos* 55. o. is leírja az utolsó csatát, annak szemléltetésére, hogy milyen bajokat okozhat az, ha a sereg fáradtan, nélkülözve várja a harcot az ellenséggel. A besenyő háborúhoz lásd még *Spinei, Victor*: *The Great Migrations in the East and South Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Tr. *Dana Bădulescu*. Cluj-Napoca,

járt Bizánc számára a Balkánon (1059-ben I. Izsák újabb hadjáratot volt kénytelen vezetni a Dunán átkelő nomádok ellen, de a balkáni besenyők 1091-ig problémát okoztak, és teljes leverésük csak 1122-ben történt meg).⁴² De emellett a keleti határokon sem oldódott meg a török probléma, sőt, idővel katasztrofális helyzetet okozott.

A szeldzsuk fenyegetés állandósulása keleten

Az örmény tartományokban sem maradt tartós a nyugalom, a türkmén portyák nem maradtak abba, 1053-ban felégették Kars városát is. Mivel a császárral folytatott korábbi tárgyalások nem hoztak eredményt, a kaukázusi emírségek hódoltatása során a szomszédos bizánci területek ismét célponttá váltak. 1054-ben Togril bég személyesen vezetett hadjáratot a térségbe. Azerbajdzsán területén vonult keresztül a szultán, előbb Tebriz hódolt be, majd a székhelyét Ganjába áthelyező Abul-Asvar is, talán éppen ő biztatta az örmény themák felkeresésére, vagy annak híre jutott el hozzá, hogy a keleti csapatokat a besenyők ellen vitték. Togril nem kísérletezett az anatóliai területek elleni hadjáratral, ezért a támadók keresztül-kasul feldúlták az örmény felföldet: először Manzikertnél táboroztak le, a portyáikat onnan indították el minden irányba. Északon eljutottak az abház hegyekig és a Parxar-hegyig, nyugaton Chanetiáig, délen a Sim-hegységig. A Chaldiába betörő csapatokat visszaverték az itteni varég zsoldosok, viszont Gagik örmény király (1029–1064) vereséget szenvedett Vanandban.⁴³ A szultán észak felé haladt, Basen síkságára, azonban nem próbálkozott meg Avnik, Du és Theodosiopolis jól védett várainak bevételével, inkább visszatért Manzikerthez. A város érkezésekor még felkészületlen volt az ostromra, de közben betakarították a környékről a terményeket, és a parancsnok, Basileios Apokapes fellelkesítette a védőket. Az ostrom egy hónapig tartott, de a törökök hasztalanul próbálkoztak, végül visszavonultak, és a Van-tó melletti Artzke feldúlása után elhagyták Bizánc területét.⁴⁴ Bár ez a támadás is jókora pusztítást okozott, a védelem ezúttal nem ment bele egy újabb vereséggel járó ütközetbe, és az erődtítmények is jól kiállták a próbát. A bizánciak ezen a hadjáraton jobban oldották meg a feladatot, mint 1048-ban, habár ekkor nyilván kevesebb erő tudtak szembeállítani a támadókkal a besenyő háború veszteségei miatt. Mikor IX. Konstantin a következő évben meghalt, úgy tűnhetett, a válságos helyzetből végül majd ki tud lábalni a birodalom.

A probléma azonban az volt, hogy igazából egyik hadszíntéren sem rendeződött a helyzet, sőt a krízis idővel csak súlyosbodott. Keleten is hasonló probléma fejlődött ki, mint a Balkánon, mivel a nomád oguzok is kedvük szerint intéztek portyákat a bizánci területek ellen. A kormányzat hiába próbált megegyezni Togril béggel, aki 1055-ben bevonult Bag-

2003. 132–136. o.; Shepard, Jonathan: John Mauropous, Leo Tornicius and an Alleged Russian Army: The Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048–1049. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 24 (1975) 61–89. o. *Ellenblum* 125–131. o.: a sok veszteséggel járó háború nem csak a tiszték és a legénység pusztulása miatt volt súlyos csapás, hanem mert felgyorsította a pénzromlás folyamatát.

⁴² *Chronographia* 317–320. o. az 1059-es hadjáratról. A balkáni besenyők és Bizánc konfliktusáról röviden lásd *Rásonyi László*: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. H. n. 2004. 266–267. o. (László Gyula: „A kettős honfoglalás”-sal közös kiadás)

⁴³ *Aristakes* a6.htm Lap 3-5/5 Ez a szerteszét portyázó haderő alighanem annak a jele, hogy a szeldzsuk haderő különböző nomád csoportokból állt össze, amelyek maguk is önállóan tevékenykedtek, ha éppen nem a szultán hívta össze őket hadjáratra.

⁴⁴ *Aristakes* a7.htm Lap 1-2/6; *Syklitzes* 432–434. o.; *Ibn al-Ath?* r 93. o.

dadba, és ezzel az iszlám világ leghatalmasabb uralkodója lett. Ez az esemény magasabb szintre emelte a török fenyegetést: a szultán ezután az eddig megosztott szunnita világ urának számított, ráadásul Bagdad birtokában az ottani gulámok is a szeldzsuk haderő részévé lettek, tehát ezután már nem egy tiszta nomád hordával kellett szembenézni (pedig ez is elég volt), hanem egy hagyományos összbirodalmi muszlim sereggel. Ez az esemény azonban talán inkább a török vándorlásnak adott új lendületet, mivel Togril bég ezután erősíteni kezdte a hivatásos katonaság szerepét seregében, ahogy egyre inkább tradicionális muszlim uralkodóként lépett fel, nem nomád vezérként. A türkmén dominancia megszűnt a szeldzsuk haderőben (bár továbbra is ők adták a csapatok zömét), és az elégedetlen csoportok jó eséllyel a muszlim végeken kereshettek maguknak új lehetőségeket.⁴⁵ Lehetséges, hogy az 1050-es évek második felében a bizánci területek ellen megélénkülő török támadásoknak ez a fordulat volt az oka. A népvándorlás következményei egyre súlyosbodtak, mert a törökök rövid időn belül nem csak az örmény tartományokban, hanem az anatóliai területeken is megjelentek. Hagyományos diplomáciai módszerekkel ez a konfliktus kezelhetetlen volt: ha sikerrel jártak, jöttek újra, ha nem, akkor egy másik csoport vállalkozott a következőre (a szultán maga már nem vezetett újabb hadjáratot Bizánc ellen). Theodora császárnő (1055–1056), a Makedón–dinasztia utolsó tagja trónra lépése után szintén a török támadások megakadályozásával bízta meg új főparancsnokát.⁴⁶ Az ő halála után pedig hamarosan megindult a vetélkedés a trónért. Az 1050-es évek közepén már az örmény tartományokban hátra maradt egy török főnök, Samuch, aki sok kellemetlenséget okozott, és VI. Mihály (1056–1057) is trónra lépése után arra figyelmeztette főembereit, hogy ha nem akadályozzák meg a „perzsák” dülását, akkor a jövedelmüket inkább nekik folyósítja, és így békében marad az ország. Hamarosan katonai felkelés fosztotta meg hatalmától, mely az első Komnenos-uralkodót, I. Izsákot (1057–1059) ültette a helyébe.⁴⁷ Ez a polgárháború a keleti csapatok újabb nyugati kivonásával járt, így a határvédelem ismét meggyengült, ami tovább bátoríthatta a türkmén portyázókat. Az új „katonai” vezetés azonban nem tudott változtatni a keleti végek fenyegetett helyzetén és valójában csak a birodalom hanyatlásának új szakasza vette kezdetét.⁴⁸

⁴⁵ Togril bég és a türkmének kapcsolatában beállt változásról lásd *Peacock* 2010. 96–98. o. A türkmének egy része egy lázadó kormányzót is támogatott, mivel szerintük a szultán nem törődik velük, és van elég másféle katonája, ha beérné azzal, hogy az ő nevét mondják a pénteki imában, és azt veretik a pénzekre, és nem nevez ki föléjük horászáni tisztet, akkor nem mondják fel az engedelmességet. Togril bég bagdadi tartózkodásához lásd *Ibn al-Ath'r* 100–102. o.

⁴⁶ *Skyllitzes* 447. o.

⁴⁷ *Skyllitzes* 452–452. o., *Edessai Máté* 94–96. o. beszámol az 1059/60-as török támadásról, melynek vezére Samuk volt (*Onomasticon* II. 627. o.), *Aristakes* a7.htm Lap 4-5/6 arról, hogy habár a szultán rengeteg ajándékot kapott azért, hogy ne támadja meg az örmény területeket és azután inkább Babilonban hadakozott, mégis se télen, se nyáron nem volt nyugalom, mert a szomszédos országokból mindig betörték a keleti végekre, továbbá VI. Mihály eltávolításáról is ír. *Chronographia* 318–319. o. jellemzése is azt hangsúlyozta a besenyőkről, hogy nehéz velük megküzdeni és leverni őket, könnyen szétszóródnak, majd ugyanolyan könnyen összeállnak újra, áruhátra hajlamosak, nem lehet egyezményekkel visszafogni őket. Ezt alighanem a keleti tartományokban élők is elmondhatták volna a türkménekről. A császári politika hagyományosan valamilyen diplomáciai rendezést ígerezett elérni a konfliktusok során, de amikor olyan nomádokkal kellett egyezkedni, akiknek a hadakozás az életmódjuk része volt, már nehezen működtek a régi egyezményes módszerek.

⁴⁸ A széthúzás annál inkább csábította a türkméneket, mint *Aristakes* a8.htm Lap 1-2/5 is feljegyezte Liparitia Ivani lázadásánál (1057), aki a Komnenos-felkelés alatt, miután nem tudta bevenni Theodosiopolist, töröket hívott segítségül, akik sietve meg is érkeztek, olyan sokan, hogy a lázadó vezér is megdöbben rajta és egy várba húzódtott. A törökök viszont követelték, hogy juttassa őket zsákmányhoz, nehogy üres kézzel távozzanak, így

A szeldzsuk uralkodó ugyan nem törekedett egy Bizánc elleni háborúra, de a türkmének nem is az ő szempontjai szerint élték az életüket. Az ő prioritásaik elég egyszerűek voltak: legelőterületet akartak szerezni, és ehhez, ha kellett, letarolták a szomszédos földművelő vidéket, így aztán zsákmánnyal is bővítették létalapjukat (a jószágok elhajtása már Horászában is állandó feszültségforrás volt). Ebben a vonatkozásban a szeldzsuk szultán továbbra is nomád vezér maradt: népe jóléte a megfelelő legelőkön múlt, az uralkodó sikere pedig nomád népe létszükségleteinek biztosításán. Grúz forrás számol be arról, hogy a nomádok a XI. század végén milyen károkat okoztak, amikor ott is megjelentek: sáskákként özönlöttek el a földet, majd ezután tavaszoként jöttek dúlni, télen pedig távoztak, ezért sem vetni, sem aratni nem lehetett miattuk. A Mtkvari (Kura) és a Iori folyó mentén Tbiliszitől Bardáig ütték fel sátraikat, ahol télen is van bőven fű és víz, sokféle vad, emellett rengeteg jószáguk volt, kereskedtek a városokban, ha foglyokra és zsákmányra vágytak, a grúz területre törtek be. Tavasszal pedig felhúzódtak a hegyekbe, ahol jó legelőket és bővíző forrásokat találtak.⁴⁹ Az örmény és bizánci területeken az ilyesmi nem volt zavaró a szultán számára, sőt jobban is járt azzal, ha a bajkeverő csoportok másokat zaklattak, de nomád harcosai megélhetését is így biztosíthatta a legegyszerűbben.

A török hadszervezet és taktika

A szeldzsuk haderő felépítése erősen különbözött a bizánciakétól: „... a türkmének képezték a szeldzsukok katonai sikereinek fő forrását, minthogy az utóbbiak ellenfelei nem rendelkeztek egy hasonlóan jelentős katonai elemmel. Könnyűfegyverzetű, de tömegeket felvonultató, igen erős sereget alkottak, amely azonnal mobilizálható volt. Nem volt túl költséges sem, legalábbis, amíg a hadjáratok bőséges zsákmánnyal jártak. A szeldzsukok ezt a főerőt a hagyományos típusú, rabszolgákból vagy zsoldosokból álló sereggel egészítették ki, illetve ellensúlyozták... Jóllehet a türkmének fegyelmetlenségére állandóan panasz volt, mégsem tudták őket nélkülözni.”⁵⁰ Időnként a Szeldzsuk-birodalom homokra épült háznak tűnhetett emiatt: Togril bég hiába volt sikeres hódító, mikor 1059-ben Ibrahim Inál fellázadt, a türkmének, akiknek többek között elege lett az iraki hadjáratokból,

végül vezetőt adott melléjük és ezután feldúlták Chaldiát, majd nagy zsákmánnyal távoztak, melyből Ivaninak is jókora ajándékot adtak. De mivel védtelennek találták az örmény földet, hamarosan hívás nélkül is visszatértek. *Aristakes* a8.htm Lap1/5 is a „görög királyság” megosztottságával, a polgárháborúval magyarázza a „perzsák” újabb pusztító támadásait.

⁴⁹ Thomson i. m. 310., 323. o. Peacock 2005. 221–226. o. a nomád társadalom szempontjainak (nyári és téli legelő biztosítása) fontosságát hangsúlyozza ki a szeldzsuk hadjáratok során. Egyébként az *Oguz kán* 38. o. is leír egy hasonló nomád eljárást: „Nyár volt, amikor Oguz megindult Sirvan falai közül, és elérte Arrant és Mugant. Nagyon forró idő volt, és a hőség miatt lehetetlenség volt ott maradniuk. Ezért úgy határoztak, hogy felvonulnak a hegyi nyári szállásokra, amikor pedig eljön a tél, mondták, újra leereszkedünk, elfoglaljuk ezeket az országokat, és kiraboljuk őket. A nyári hónapok folyamán teljesen elfoglalták ezeknek a vilajeteknek a nyári szállásait és hegyi vidékeit... Oguz kiengedte saját lovait Udzsan tágas és gyönyörű legelőire.” A helynevek az oguz betelepülés által már korán érintett Azerbajdzsánhoz tartoznak.

⁵⁰ Cahen i. m. 313. o. (habár annak megítélése, hogy a törökök betelepülése milyen számban zajlott, igen-csak kifogva rajtam). *The Book of Government or Rules for Kings* The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk. Translated from the Persian by *Hubert Darke*. London–New York, 2002. 102. o. is feljegyezte, hogy a türkmének régóta szolgálják a dinasztiát, de arra intett, hogy jó, ha fiaik (valószínűleg a főemberekéi) közül ezret az udvarban tartanak, képezik őket az uralkodó szolgálatára, így idővel hűséges támogatók lesznek, és a letelepült életmódot is könnyebben fogadják majd, amit egyébként természetükből elleneznek.

mellé álltak. A szultán Rayba vonult vissza, ahová Csagri három fia, Alp Arslán, Jakuti és Kávurt hozott neki segítséget keletről. Ezután gyorsan felülkerekedett, és az elfogott Ibrahimot kivégeztette, de a nemzetségen belüli viszályok továbbra is megmaradtak: 1063-ban Qutlumush lázadt fel, hogy Togril halála után megszerezze a hatalmat, de Alp Arslán leverte. Az ő halála után pedig Kávurt lázadt fel Málíksah ellen, aki éppen arab és kurd segédcsapatának köszönhetően győzött, mert a türkmének megint csak máshogy képzeltek az örökösödést.⁵¹ De végül hosszabb távon a Nagy-szeldzsuk birodalom szétesése mégis a nomád elemek megoldatlan integrációjának volt a következménye.

A szeldzsuk terjeszkedés során a nomád haderő létszámában egyre növekedett,⁵² majd gyors minőségi fejlődésnek indult: ostromgépek alkalmazását is elsajátították, integrálták a meghódított területek csapatait (irániak, kurdok, arabok stb.) – végül, amikor az Égei-partokat megszerezte Tzachas, flottát is szervezett az ottani lakosság révén.⁵³ A szultánok hadereje ugyan sosem vált olyan fegyelmezett és gondosan szervezett haderővé, mint Dzsingisz kán mongol hordái, de azért a sikerek és a zsákmány kilátása így is együtt tartotta a nomád csoportokat. Barhebraeus leírása jól mutatja a szervezés alapjait, de a nomád életmódból adódó gondokat: csapatai kétezer fős egységekben hódoltak Togril bég előtt, lovukról leszállva csókolták meg előtte a földet, senki sem mert rátekinteni, vagy megszólítani; viszont ahol összegyűltek, ott fosztogattak és gyilkoltak, sehol sem lehetett őket egy hétnél tovább tartani, már csak nagy számuk miatt sem, odébb kellett állniuk, hogy maguknak és jószágaiknak élelmet találjanak. A kalifa intésére is, hogy ne szerezzen meg több földet az araboktól, azt válaszolta 1044-ben, hogy csapatai nagyszámúak, országai nem elegendők nekik.⁵⁴

A tárgyalt időszakban viszont taktikájuk még tisztán nomád hagyományokra épült, lovas íjászaik félelmetes ellenfeleknek bizonyultak, mint a forrásokból – akár örmény, akár bizánci – kiderül. A nomádok ismert harci erényei (remek lovasok és íjászok, kiváló tájékozódó és felderítő képesség, kiemelkedő mozgékonyág stb.) tették igen veszélyessé az oguzokat és a besenyőket – láthattuk, hogy még akkor is súlyos csapásokat osztottak, mikor nem is volt élükön kiemelkedő uralkodó. A nomád „kollektív vezetés” még kariz-

⁵¹ *Ibn al-Ath?r* 124–125., 151–152., 180–181. o.; *Husayni* 20., 26–27. o.

⁵² A Gaznvida krónikás Bajhaqí szerint Csagri bég csoportja 700 lovassal kelt át Horászánba, de számuk egyre nőtt az újonnan csatlakozó nomádokkal, 1035-ben már tízezren voltak.. *Peacock* 2010. 85–86. o. *Ibn al-Ath?r* 130. o. Csagri bég halála előtt (1060) úgy emlékezett, hogy kezdetben harminc emberből volt háromszáz ellen, majd háromszázan küzdöttek háromezer ellen, aztán háromezerrel harmincezer ellen. A nomád birodalmak általában a sikerek beköszöntével hólabdaként növekedtek, mint Örök kőbe vésvé: A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta *Kakuk Zsuzsa*. Budapest, 1985. 17. o. is megemlékezett róla Elteris kagán esetében: kezdetben tizenheten voltak, aztán hetvenre, majd hétszázra nőtt a számuk. Lásd még ehhez *Paul* 44–46. o.

⁵³ *Ibn al-Ath?r* 180–181. o. A helyi beduinok és a szeldzsukok viszonyához lásd *Heidemann* 206–207. o. A nomádok elég rugalmasak voltak, ha másokat kellett saját hadszervezetükbe tagolni, de gyakran még a portyázó csapatok is alkalmi koalíciókat kötöttek, mint Samuk, aki Hervé Phrankopolusszal együtt portyázott az örmény tartományokban az 1050-es évek végén. *Skyllites* 451–452. o. Később a keresztetek Antiochia alatt Kerbogától kaptak ajánlatot: „A ti isteneteket és kereszténységeteket nem kívánjuk... felette csodálkozunk, hogy vezetőitek és vezéreitek... miért nevezik magukénak ezt a földet, amelyet mi elpuhult néptől ragadtunk el... mondjátok el vezéreiteknek, hogy ha teljesen törökké akarnak válni, és az Isteneteket... meg akarják tagadni... akkor mi nekik adjuk ezt a földet és még sokkal többet, földben, városokban, várakban, sőt mi több, senki se marad közületek gyalogos, hanem mindnyájan lovakok lesznek, mint amilyenek most mi vagyunk, és mindig a legnagyobb barátságban fogjuk részesíteni őket.” Lásd Az első és második kereszties háború korának forrásai. Válogatta, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *Veszprémy László*. Budapest, 1999. 93–94. o.

⁵⁴ *Barhebraeus* 202–203. o.

matikus vezér híján is ütőképes haderőt irányított haditanácsok által.⁵⁵ Ez a mozgékony nomád haderő, a hivatásos jellegű csapatok számára szinte megfoghatatlan volt, mint a Gaznavidák, vagy később a bizánciak is tapasztalták. A IX. században a költő al-Dzsáhiz is azzal jellemezte a török végeken túl lakó nomádokat, hogy nehéz őket üldözni és csak kevés zsákmányt lehet tőlük szerezni. Al-Qazw'n? is szívósságukat, kitartásukat, harcos életmódjukat emelte ki: „Megélhetésük a portyázás, a futó őz, avagy a repülő madár üldözése. S amikor az ember fáradtságot tételezne fel róluk, látja, hogy frissen vágtnak lovakon és hágnak fel a hegyekre... Mesterségük a háború, a szúrás, az ütés...,” mikor Szandzsar szultán ellen 1152-ben felkeltek a tohárisztáni oguzok, azzal mentek a harcba, hogy „Mi ugyan mindnyájan el fogunk esni, de legalább harctéren esünk el, miután mindegyikünk egy ellenséget megölt.”⁵⁶ Szívósságuk, a pusztai körülményekhez edződött természetük olyan tényező volt, amely a földművelő népekből származó katonaságban nem volt meg.⁵⁷ Már Horászán meghódításánál is a nomád életmódjukból fakadó előnyökre támaszkodtak Maszúd ellenében, majd a bizánciak is hasztalan próbálták közelharcra szorítani őket. A belviszályok kihasználása is nagy előnyt jelentett még a törököknek: Horászánban Maszúd kormányzata népszerűtlen volt telhetetlen adószedői miatt, Irán meghódítását a Bujidák hanyatlása könnyítette meg, majd a Kaukázus-vidéken és Anatóliában is találhattak olyan konfliktusokat, amelyekbe beavatkozhattak.

A mozgékony tette a pusztai harcosokat a legnehezebben legyűrhető ellenfelekké, a XI. században pedig ezek népvándorlása is éppen emiatt vált a térség történelmét átalakító tényezőjévé. A kereszties hadjáratok enélkül a vándorlás nélkül talán sosem indultak volna meg és végig a nomád törökök maradtak fő ellenfeleik. Az, hogy nagy tömegben jelentek meg egy adott területen, melyet aztán igen hamar kiéltek, látható Barhebraeus említett leírásából: egy hétnél tovább nem maradhattak meg egy helyen, mert hamarosan nem lehetett ellátni őket és Togril is azzal mentegetőzött a kalifának a fosztogatások miatt, hogy nem tud ügyelni minden egyes éhes emberére.⁵⁸

Azonban Horászán megszerzése után már az iszlám világ egyik régi katonai centruma került Togrilék birtokába, így ezután már a hagyományosnak mondható, gulámokra építő, „reguláris” seregrész is beépült a szeldzsuk hadszervezetbe. De azért érdemes megemlíteni, hogy mikor 1038-ban a szeldzsukok először megszerezték az iráni Nisápur, a leírás szerint az előrs igencsak lerongyolódott külsejű volt, viszont a Togrillal bevonuló csapatok

⁵⁵ *Ibn al-Ath'r* 15. o. szerint a bebörtönzött Arszlán embereit, miután nyugat felé húzódtak, Tash Farrash, Maszúd kamarása zaklatta, végül azonban Rayy mellett szétverték a seregét és őt magát is megölték (bár elefántjai is voltak). *Peacock* 2010. 82–83. o. arról, hogy a türkmének gyűléseiken (majlis) a vezérek, nemesek és öregek vettek részt, ezeken döntöttek a követendő stratégiáról. Al-Dzsáhiz is megemlékezett a törökök „konszenzusos” hadvezetéséről, l. *Walker* 672–673. o. *Szylit'es* 430–431. o. is említi, hogy az Iberiába elindított besenyők az ázsiai oldalon haditanácsot (komenton) tartottak, ezután fordultak vissza.

⁵⁶ *Walker* 674. o. *Kmoskó* 1/3. 81–82., (*Walker* 668–669. o. is hasonlóan jellemezte őket) 89–90. o. Egyéb-ként furcsa módon az oguzok, mint a belső-ázsiai nomádok, még hosszú ideig nem patkolták lovaikat. *Simor, Denis: The Inner Asian Warriors. Journal of the American Oriental Society*, 101. (1981) 133–144. o. (138. o.). Figyelemre méltó, hogy Katakalon Kekaumenos 1048-ban Ibrahim Inal érkezésekor azzal akarta vezértársát rávenni a mielőbbi támadásra, hogy a törökök patkolatlan hátsai kifáradtak a hosszú úttól, lásd *Szylit'es* 423. o.

⁵⁷ *Walker* 668–669., 677. o. jellemzése: beérik akár lovaik vérével is, ha nincs más élelem, lovaik is megelégednek némi fűvel, a hőséget és a fáradtságot is jobban bírják másoknál. *Peacock* 2010. 79–80. o. példákat hoz a Maszúd elleni harcokból: kerülük a nyílt csatát, málhával nem terhelik magukat, pusztalakóként jól viselik a hőséget és a fagyot, ellenfelük viszont kénytelen lesz visszavonulni emiatt.

⁵⁸ *Barhebraeus* 203. o.

szinte mind páncélinget viseltek.⁵⁹ Hadtörténeti szempontból érdekes jelenségnek számít ez az időszak, mivel azt mutatja be, hogy a nomád lovasíjászok hagyományos taktikájukkal képesek voltak szétverni a bizánciak csatarendjét is. A besenyők még érdekesebbek a szeldzsukoknál, mivel ők végképp nem rendelkeztek a horászáni-iráni hivatásos csapatokhoz hasonló alakulatokkal. Ennek ellenére a velük vívott csatákból mégis sorra vesztesen kerültek ki IX. Konstantin seregei, sikereiket az 1051–1052-es időszakban rajtütésekkel érték el, a régi defenzív módszerekkel.⁶⁰

A bizánciak problémái egyébként érdekes párhuzamba állíthatók a korábbi népvándorlások tapasztalataival. A besenyők letelepítésének kudarca és az ebből kirobbanó konfliktus a rómaiak katasztrofális gót politikájához hasonlít a IV. században (378-ban szintén Hadrianopolisnál csatáztak, ahogy a besenyők ellen is). A keleti határokon megjelenő oguz csoportok pusztító hatása pedig a IX. századi vikingekével alkot párhuzamot, akik szintén egy meggyengült nagy hatalom területére nyomulva gyorsították fel annak széthullását, még ha maguk nem is egy centralizált állam csapataiként jöttek.

Érdemes végül még egy magyar vonatkozásra is felhívni a figyelmet. Ez az időszak Szent István halála után nálunk is elég komoly belviszályokkal és külső támadásokkal járt. I. Endre mégis épségben megvédte az országot a német támadásoktól és alkalmasint a nálunk is próbálkozó besenyőktől is. Györffy György szavaival: „Endre fegyverrel és diplomáciával a XI. század két legnagyobb veszedelmét hátrította el Magyarország felől: a rendkívüli méretű német támadást egyrésztől, a besenyő és új 'honfoglalást' másrésztől, amelyek a Kárpát-medencét germán vasasok és ázsiai nomádok harcterévé változtatták volna.”⁶¹ Nem kis teljesítmény ez, ha látjuk, hogy Bizáncban is milyen válságot okozott a korszak. Zárásként talán Zrínyi szavai illenek a történet végére: „Nem mondhatni egy országot boldogtalannak, aki sok időközön által és sokáig hervadhatatlanul állott virágjában, s már alább kezdett szállani. Mert ez a vége az világi dolgoknak, és nem mondhatjuk boldogtalanságnak azt, hogy ennek ez világi törvénynek alája vettetett, holott minden más is úgy vagyon. Hanem boldogtalannak mondhatjuk azt az embert, aki a maga országának leszállásában és esetében születeték és nem virágjában. Azért ehhez is szerencse kell.”

⁵⁹ *Skylitzes* 425. o. szerint Kapetronnál a török balszárny vezére egy bizonyos Chorosantes volt, ez talán a horászáni csapatok részvételének jele. A horászáni csapatok jellemzése *Walker* 641–646. o. A páncélokkal kapcsolatban lásd *Bosworth* 1963. 255–256. o., lehet, hogy ez csak zsákmányanyag volt, de azt mutatja, hogy Togrilek igényezték ezen a téren is pótolni a hiányt.

⁶⁰ A bizánciak és a besenyők és szeldzsukok csatáiról, a lovasíjász taktika érvényesüléséről lásd *Kaegi, Walter E.: The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. Speculum*, 39. (1964) 96–108. o. és *Haldon* 215–217. o. a bizánciak nehézségeiről a lovasíjászok ellenében. Annak idején Bölc Leó is figyelmeztetett arra, hogy az új nagyon hatékony fegyver azon népekkel szemben, akik minden bizalmukat a nyilazásba vetik, mint az arabok és a kurdok, lásd *Pauler – Szilágyi* i. m. 23. o. (*Taktika* 447. o.), lásd még a 46. jegyzetet. Később a manzikerti csata előestéjén a bizánci tábornok zaklatták a törökök, és elzárták a folyóhoz vezető utat, de végül a gyalogság nyilait sokukat megölték, erre visszahúzódtak, így a vízellátás gondja megoldódott. *Hillenbrand* 232. o. (ebben még az is érdekes, hogy a szeldzsukok ekkor már erős gulám csapatokkal rendelkeztek, de még a régi nomád módszer – „a szükségeselekben való megszorítás” – szerint próbálták ellenségüket legyőzni, mint három évtizeddel korábban Togrilek Dandanqannál). Tehát a bizánciak világosan felismerték a távolharca alkalmas fegyver fontosságát, azonban a XI. századi népvándorlás során nem időnkénti portyák formájában kellett a nomádokkal megbirkózni, hanem a területükre özönlő sokaságot kellett valahogypacifikálni. Az ostromokat sem tekintik a nomádok jellemzőjének, de a besenyők győzelmük után elkezdték vinni Adrianopolist, feltöltötték az árkokat és a falak megrohamozására készültek. *Skylitzes* 439. o.

⁶¹ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. kt. Főszerk. *Székelly György*. Budapest, 1964. 861. o. Továbbá úgy véli, hogy Endre irányította a Balkánra az 1059-es besenyő támadást, melyet Szófiáig vonulva maga is támogatott, hogy ne magyar területen próbálkozzanak.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984.
- Aristakes The History of Vardapet Aritakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us. <http://rbedrosian.com/a1-10.htm>
- Barhebraeus The Chronography of Gregory Abu'l Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Vol. I. (English tr. *Ernest. A. W. Budge.*) London, 1932.
- Bosworth *Bosworth, Clifford E.*: The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. Edinburgh, 1963.
- Cahen *Cahen, Claude*: Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Ford. *Sárközi Júlia*. Budapest, 1989.
- Chronographia Fourteen Byzantine Rulers. The *Chronographia* of Michael Psellus. Tr. with an Introduction by *E. R. A. Sewter*. New Haven, 1966.
- Edessai Máté Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Tr. from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by *Ara E. Dostourian*. Lanham–New York–London, 1993.
- Ellenblum *Ellenblum, Ronnie*: The Collapse of the Eastern Mediterranean. Cambridge, 2012.
- Felix *Felix, Wolfgang*: Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055. Wien, 1981.
- Györffy *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.
- Haldon *Haldon, John*: Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London–New York, 2003.
- Heidemann *Heidemann, Stefan*: Arab Nomads and Seljuq Military. In: *Irene Schneider* (Hg.): Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kolloquiums am 29. und 30. 04. 2002. Halle, 2003. (Orientwissenschaftliche Hefte 12; Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 5) 201–219. o. www.nomadsed.de/publications.html (Letöltés: 2014. 03. 02.)
- Hillenbrand *Hillenbrand, Carole*: Turkish Myth and Muslim Symbol. The Battle of Manzikert. Edinburgh, 2007.
- Husayni *Bosworth, Clifford E.*: The History of the Seljuq State. A translation with commentary of the *Akhh?r al-dawla al-salj?qiyya*. London–New York, 2011.
- Ibn al-Ath?r The Annals of the Saljuq Turks. Sections from al-Kamil f'il-Tar?kh of 'Izz al-D?n Ibn al-Ath?r translated and annotated by *D. S. Richards*. London–New York, 2002.
- Ibn Fadlán Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *Simon Róbert*. Budapest, 2007.
- Kaplanis *Kaplanis, Costas*: The Debasement of the „Dollar of the Middle Ages.” *Journal of Economic History*, 63. (2003) 768–801. o.

- Kekaumenos Vademecum des byzantinische Aristokratia. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans-Georg Beck*. Graz–Wien–Köln, 1956.
- Kmoskó *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. *Zimonyi István*. Budapest, 1997.
- Kühn *Kühn, Hans-Joachim*: Die byzantinische Armee im 10. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. Wien, 1991
- Madgearu Madgearu, Alexandru: The Pechenegs in the Byzantine Army. In *Steppe Lands and the World beyond them, Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, editors *Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon*. Iași, 2013. 207–218. o.
- Marvazí Sharaf al-Zamʿn Tʿhir Marvazʿ on China, the turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by *Vladimir Minorsky*. London, 1942.
- Minorsky 1953. *Minorsky, Vladimir*: Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddadids of Ganja. Cambridge, 1953.
- Minorsky 1958. *Minorsky, Vladimir*: A History of Shʿrvan and Darband in the 10th–11th centuries. Cambridge, 1958.
- Nishapuri The History of the Seljuq Turks from the Jʿmiʿ al-Tawʿrʿkh. An Ilkhanid Adaptation of the Saljuq-nʿma of Zahʿr al-Dʿn Nʿshʿpʿrʿ. Tr. *Kenneth A. Luther*. Ed. *Clifford E. Bosworth*. Richmond, 2001.
- Oguz kán Oguz kán. Ford. *Soproni András*. Budapest, 2010.
- Onomasticon *Rásonyi László – Baski Imre*: Onomasticon Turcicum I–II. Turkic Personal Names as collected by *László Rásonyi*. Bloomington, Indiana, 2007.
- Paul *Paul, Jürgen*: The State and the Military – a Nomadic Perspective. In: *Heidemann-nál* 25–68. o. (Letöltés: 2014. 03. 02.)
- Pauler – Szilágyi A magyar honfoglalás kütfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. (reprint 2003.)
- Peacock 2005. *Peacock, Andrew C. S.*: Nomadic Society and the Seljʿq Campaigns in Caucasia. *Iran and the Caucasus*, 9. (2005) 205–230. o.
- Peacock 2010. *Peacock, Andrew*: Early Seljuq History. A New Interpretation. 2010.
- Qʿbusnʿme Das Qʿbusnʿme. Ein Denkmal persischer Lebensheit. Übersetzt und erklärt von *Seifeddin Najmabadi* in Verbindung mit *Wolfgang Kuanth*. Wiesbaden, 1988.
- Safarnʿma Naser-e Khusrow’s Book of Travels (*Safarnʿma*). Translated from Persian with introduction and annotation by *W. M. Thackston, Jr.* New York, 1986.
- Schmitt *Schmitt, Oliver*: Die Petschenegen auf dem Balkan von 1046 bis 1072. In: *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*. Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag von Kollegen, Freunden und Schülern. Ed. *Sven Conrad et alii*. Langenweissbach, 2006. 473–489. o.
- Skylitzes John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811–1057. Introduction, Text and Notes. Translated by *John Wortley*. Edinburgh, 2010.
- B. Szabó *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárökig. A középkori magyar könyvíróvasságról. Budapest, 2010.
- Szír írók *Kmoskó Mihály*: Szír írók a steppe népeiről. Szerkesztette *Felföldi Szabolcs*. Budapest, 2004.

- Taktika The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary by *George T. Dennis*. Washington, D. C. 2010.
- Ter-Ghewondyan *Ter-Ghewondyan, Aram*: The Arab Emirates in Bagratid Armenia. English tr. *Nina G. Garsod'an*. Lisbon, 1976.
- Thomson Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Texts and the Armenian Adaptation. Translated with Introduction and Commentary by *Robert. W. Thomson*. Oxford, 1996.
- Vásáry *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.
- Walker *Walker, C. T. Harley*: Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the „Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in general.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 1915. 631–697. o.
- Zimonyi *Zimonyi István*: Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: *Uő: Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest, 2012. 105–122. o.